

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Katedra obecné antropologie

Bc. Pavlína Kroupová

Narativy křížových výprav
v českých středoškolských učebnicích dějepisu 20. století

Diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Lucie Storchová, Ph.D.

Praha 2014

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Na tomto místě bych chtěla poděkovat Lucii Storchové za všestrannou podporu a velmi přátelské a trpělivé, nicméně také pečlivé a důsledné vedení diplomové práce. Byla jsem udivena nejen její vstřícností, ale i rychlostí a podrobností odpovědí na veškeré mé dotazy.

Své děkuji bych také ráda vzkázala rodině, přátelům a svému milému i jeho rodině. Byli a jsou mi oporou, občasným povzbuzením a neocenitelným zdrojem veselí.

Největší dík patří mé mamince, která je vždy se mnou, ať se děje co se děje.

Děkuji.

Obsah

Klíčová slova	IX
Keywords	IX
Abstrakt.....	IX
Abstract.....	IX
1 Teoretický pohled narativistické kritiky dějepisu	1
1.1 Úvod	1
1.2 Problém minulosti, textu a jejich vztahu	2
1.3 Narativismus.....	5
2 Teoretický pohled na dějepisné učebnice	13
2.1 Učebnice dějepisu z pohledu českých odborníků.....	13
2.2 Identita v podání učebnic dějepisu	18
3 Křížové výpravy v českých učebnicích dějepisu	23
3.1 Čornej 2009: Smutný osud a křížové výpravy jako zápas s islámem	25
3.2 Čornej 2008: Pro odborné školy o středověké netoleranci	31
3.3 Čapek 2001: Jeden z konfliktů církve s ne-církví.	34
3.4 Beneš 1994: Kořistnictví pod rouškou náboženské ideje.....	40
3.5 Jílek 1984: Křížové výpravy jako výraz krize feudálního uspořádání	47
3.6 Hánl 1965: Vhodná chvíle pro mocichtivé papežství.....	52
3.7 Polišínský 1963: Výpravy ilustrují, po čem lidé feudální doby toužili	56
3.8 Joza 1959: Materiální motivace účastníků křížových výprav	60
3.9 Polišínský 1955: Zaostalý západ táhne na Východ kvůli polím.....	63
3.10 Klik 1947: Ztráta aktéra: „Bylo nutno podniknout“	67
3.11 Hrbek 1947a: Náboženský ideál a nežádoucí násilí	71
3.12 Hrbek 1947b: Násilné křtění židů a Vladislav na otočku v Malé Asii	75
3.13 Stručné dějiny Říše 1943: Jak nordická krev zúrodnila cizí půdu.....	76
3.14 Sochor 1935: Jako vyprávění svědka: „Posluchači byli dojati“	79
3.15 Pešek 1933: Sen o kopí, uvězněný král a výpravy proti Turkům.....	84
3.16 Pešek 1922: Kříž pro Čechy: pokřtění Židů a klášter na Strahově.....	87

4	Vypravěčské strategie a prostředky výstavby narativu.....	91
4.1	Výstavba příběhu, zápletka.....	91
4.1.1	Zdůvodnění a motivy křížových výprav	91
4.1.2	Událostní a explikační složky textu	95
4.1.3	Důsledky křížových výprav, orientalismus.....	95
4.2	Role aktéra a její potlačení	98
4.3	Lexikální stránka textu, terminologie	102
4.3.1	Kam křižáci vyrazili. „Svatá země“, Palestina nebo Východ.....	102
4.3.2	Identita protivníků. „Nevěřící“, krutí Turci a mohamedáni.....	102
4.3.3	Uvozovky a velká písmena	104
4.3.4	Expresivita v přívlastcích.....	104
5	Závěr	109
	Literatura a prameny	114
	Analyzované učebnice	114
	Teoretický pohled na učebnice dějepisu	116
	Narativismus, historiografie, identity	116
	Zahraniční učebnice dějepisu.....	117
	Online zdroje.....	117

Klíčová slova

narativismus, učebnice dějepisu, křížové výpravy, jazykové prostředky, zápletka

Keywords

narativism, history textbook, crusades, figure of speech, plot

Abstrakt

Tato diplomová práce srovnává různé narativy křížových výprav v českých středoškolských učebnicích dějepisu publikovaných v průběhu 20. století. Na příkladu tématu křížových výprav odhaluje vypravěčské strategie a jazykové prostředky, jimiž autoři různých učebnic dosahují různého vyznění výkladu stejné historické materie.

Práce je zakotvena v paradigmatu historického narativismu, jehož teoretická východiska představuje v první kapitole. Druhá kapitola se zabývá teoretickým pohledem na učebnice dějepisu a jejich dosavadním zkoumáním, třetí kapitola nabízí rozbor jednotlivých učebnic. Ten dále rozvíjí a propojuje syntetická čtvrtá kapitola, která napříč všemi analyzovanými učebnicemi pojednává o jednotlivých tématech a fenoménech.

Abstract

This thesis deals with different narratives of the crusades found in czech high school history textbooks published during the 20th century. The paper shows various narrative strategies, use of languages and figures of speech that allow for many different points of view and a wide range of explanations of the same historical material.

The paper is grounded in the historical narrativism paradigm and organized as follows: the first chapter introduces the theoretical background of narrativism, the second chapter deals with the theoretical approach to history textbooks and with the research that has gone into them. The third chapter offers analyses of all of the scrutinized history textbooks. The fourth and final chapter presents a synthesis spanning all the textbooks, looking for various recurring themes and phenomena.

1 Teoretický pohled narativistické kritiky dějepisu

1.1 Úvod

Tradiční úlohou učebnicového textu v moderních západních společnostech je vysvětlit mladým čtenářům „jak se věci staly“. U učebnicového textu se zpravidla implicitně předpokládá, že vypráví pravdu, nebo jinak řečeno, že věrně reprodukuje minulost.

V této diplomové práci bych ráda ukázala, že přes veškerou odbornou erudici autorů i jejich dobré úmysly to s jediným „pravdivým“ nebo „věrným“ podáním minulé reality – a to nejen v učebnicích dějepisu, ale při jakémkoli psaní o realitě – není vůbec tak jednoduché, jak by se na první pohled mohlo zdát. Mým cílem je doložit na základě srovnání kapitol z různých učebnic dějepisu, které se zabývají shodnou dějinnou materií (totiž křížovými výpravami), že se odlišné výstavby zápletky i různé výrazové prostředky jazyka podílí na tvorbě významu sdělení jednotlivých učebnic do té míry, že se v jednotlivých učebnicích prezentované výklady téže materie značně liší, ačkoli je ani pak nelze označit za nepravdivé či minulosti a pramenům neodpovídající. S pomocí teorií narativistické kritiky dějepisu tak chci poukázat na konstruovanost dějepisných textů a na limity objektivity jejich sdělení.

Ve své práci nejprve přiblížím teoretickou pozici narativistické kritiky dějepisu, z níž vycházím, a představím významné přístupy k dějepisnému narativu, které významně ovlivnily teorii historiografie. Dále se budu věnovat specifikám učebnic dějepisu a jejich roli při vytváření a upevňování sociální a kulturní identity. Podíváme se na to, jak v českém prostředí probíhají odborné debaty o učebnicích dějepisu a kterým aspektům učebnic se věnují.

Samotné jádro mé práce tvoří analýza výkladu křížových výprav v českojazyčných středoškolských učebnicích vydaných napříč dvacátým stoletím. Ty nejprve představím jednotlivě tak, abych mohla zdůraznit konkrétní prostředky výstavby jejich dějepisných vyprávění. V syntetizující části pak napříč učebnicemi v tematických blocích předvedu, jak vypravěčské strategie, struktura příběhu a použití různých jazykových a stylistických prostředků významně ovlivňují výsledný význam sdělení.

Podotýkám zde ve foucautovském duchu, že účelem mého zkoumání přitom není zjistit nic o samotném obsahu textu (tj. nejde mi o křížové výpravy), nýbrž že mi jde o „zproblematizování dokumentu“¹, zajímá mě přímo to, jakým způsobem jsou texty pro výuku dějepisu vystavěny.

¹ FOUCAULT, M.: *Archeologie vědění*. Praha: Herrmann & synové, 2002, str. 14

1.2 Problém minulosti, textu a jejich vztahu

„Řekněme třeba, že císař byl přinucen obléci si nové šaty, ušité z materiálu tak jemného, že oko běžného smrtelníka látku vůbec nevidí. A řekněme, že nějaký malý chlapec tuhle skutečnost jasným, zvučným hlasem konstatuje...

A máte pohádku Císařovy nové šaty.

Jenže když se o tom pak dozvíte víc, zjistíte, že by to spíše měla být pohádka o chlapci, který po zásluze dostal co proto od svého tatínka, protože se neuctivě vyjádřil o Královské Výsosti.“

T. Pratchett

Prací dějepisce – jak už slovo samo napovídá – je psát o dějinách, tedy informovat čtenáře o minulosti, o historické realitě. Přitom tato činnost má dvě složky: jednou je samotné zkoumání minulosti a druhou je psaní o ní. Literární i historické texty jsou nejčastěji časově lineární, čteme je postupně, věci se v nich musí popořadě vyjevovat. Pisatel tedy musí materií, o které píše, určitým způsobem do textové formy uspořádat – a právě konstrukci dějepisných textů z pohledu narativní kritiky zde chci blíže představit.

Každá realita jako taková je velmi komplexní, v každém momentu nekonečná a pokud ji chceme jakkoli, třeba textově, uchopit, musíme ji nezbytně nejprve určitým způsobem redukovat. Realita totiž v každém momentu obsahuje nekonečné množství detailů, které mohou (ale nemusí) mít smysl či význam, resp. které významu nabývají podle toho, co nás na nich či na dané realitě zajímá. Dokonce ani přítomný aktér nezná celou realitu, která jej obklopuje, ale získává pouze zkušenost subjektivní, omezenou svým obzorem fyzickým i duševním. Je tedy možné, ba dokonce i pravděpodobné, že každý aktér vnímá jednu a tutéž realitu jinak, z jiného pohledu, a že si ji zřejmě i vykládá svým jedinečným způsobem.

Tuto omezenost a interpretativnost lidského vnímání reality je třeba si uvědomit dvojnásob v případě, pokoušíme-li se určitou realitu reprodukovat. A právě reprodukovat realitu je náplní práce historika: při psaní dějin se badatel snaží rekonstruovat minulou realitu ve smysluplný celek, tedy v takový útvar, který bude dávat smysl. V tom se historik v zásadě neliší od žurnalisty: dá se říci, že tyto obory dělí mimo jiné kvantitativní rozdíl vzdálenosti pisatele od popisované minulosti, nebo jednodušeji řečeno, liší se zejména tím, před jak dlouhou dobou se popisované událo (přestože tato lhůta není ani jednoznačně stanovena, natož dodržována).

Narativistická kritika, které se v tomto textu budu věnovat, má co nabídnout nejen teoretickému uvažování o psaní historie, ale i úvahám o jakémkoli psaní, které se zakládá na reprodukci reality (více či méně minulé) a které si činí nárok na určitou výpovědní hodnotu o popisované realitě. Narativistickou kritiku bychom tedy mohli aplikovat dokonce i na texty denního zpravodajství.

Úryvek uvedený v prologu této kapitoly pojednávající o známé pohádce o císařových nových šatech a jiném úhlu pohledu na tentýž příběh nám pomůže lépe si představit, že jednu a tutéž realitu může vystihnout bezpočet různých rekonstrukcí, které se sice mohou vzájemně lišit, ale které přitom přes svoji různost s touto realitou nebudou nikterak v rozporu.

Historik tedy z minulé reality, která je ze své podstaty nekonečně složitá a jako celek neuchopitelná, nejprve vybírá určité části (události, okolnosti, vztahy, osobnosti aj.), které pokládá za podstatné pro svoji problematiku. Historie je reprodukcí pouze části minulosti a věnuje se zpravidla tomu, co je od současnosti odlišné, a že upozorňuje na to, co je pro nás překvapivé, tedy „*neučí nás, že Římané měli dvě oči.*“²

Na rozdíl od novináře, který píše reportáž o něčem, co sám viděl, má historik ještě jedno zásadní omezení. O minulé realitě se totiž zpravidla nemůže dozvědět přímo a nemůže si tedy vybírat ze všech informací – jeho informace o zkoumané realitě jsou omezené dostupnými prameny. Není to tedy tak, že by si mohl položit jakýkoli typ otázky pro jakékoli období, či si připravit předem, na co se bude chtít minulé reality „zeptat“. Naopak, historik musí vystačit s omezeným množstvím pramenných informací. Tím ale zdaleka nechci říct, že by samotné dějepisovy otázky měly vycházet z pramenů, nýbrž pouze to, že odpovědi na jeho otázky jsou limitovány dostupnými zdroji.

K pramenům je navíc třeba přistupovat obezřetně, protože prameny samy nejsou realitou, prameny jsou již reprodukcí. I v případě, že by věrně odpovídaly realitě, musíme počítat s tím, že jsou výběrové a že je sepsal někdo, kdo měl určitý úhel pohledu a kdo očekával, že jeho text bude sloužit určitému účelu (pramenem může být jak pro historické účely pořízený záznam událostí z obecní kroniky, ale stejně tak i úřední spisy určené např. k evidenci výběru daní). Realita je nekonečná, kdežto každý text je konečný. K tomu, abychom své zdroje brali kriticky, není třeba hned předpokládat, že jsou ve vztahu k popisované realitě lživé či zmýlené. Vždy je ale třeba si uvědomit, že přístup k minulé realitě je nutně omezený již z povahy dostupného materiálu, který o minulosti vypovídá.

² VEYNE, P.: Jak se píšou dějiny. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2010, str. 14

Ve chvíli, kdy již historik má o minulosti shromážděná „data“ a zná informace, které pokládá za podstatné, je třeba, aby je provázal v určitý smysluplný celek, který bude možné reprodukovat, a tedy napsat.

Právě tento moment, kdy historik skládá dohromady získané informace do koherentního celku ve formě textu, se stal v teorii dějepisectví bodem, ke kterému se váže množství otázek. Myšlenkové uspořádání faktů je totiž tou částí práce dějepisce, která není nijak metodologicky ošetřena, a zřejmě ji ani metodologicky ošetřit nelze. Jde o fázi, která probíhá na subjektivní bázi: historikova mysl třídící a uspořádávající fakta je v tento moment „černou skříňkou“, do které není zvenčí vidět a ve které se mísí historikův subjektivní pohled na dějiny se společensky a kulturně danými faktory (hodnotami, jazykem, přístupem k vysvětlování aj.), které jeho úvahám dávají určitý směr. Není možné vidět, co vše se v této černé skříňce odehrává, jak se historikovi věci „jeví“ a jak vybírá a třídí podstatné od nezávažného, co a jak vyvodí, které korelace označí za kauzality a jakým způsobem bude tyto své závěry prezentovat v textu. Právě tento ryze nemetodologický moment dějepisu, který si přesto činí nárok být vědou, se stal předmětem teoretické kritiky.

Jelikož ale do hlav není historikům vidět, a tudíž není možné sledovat, kterak se jim fakta myšlenkově uspořádávají, věnují se teoretikové dějepisu právě až fázi psaní výsledného dějepravného textu. Texty jsou totiž na rozdíl od myslí historiků přístupným materiálem, který je možné zkoumat, a přitom v nich je výsledek onoho procesu v „černé skříňce“ zaznamenán. V další podkapitole představím některé kritické přístupy k dějepisnému textu, které se právě tímto problémem zabývají.

1.3 *Narativismus*

Dějepis se jako odborná vědecká disciplína etabloval na univerzitách až v průběhu 19. století.³ Neznamená to, že do té doby neexistovala žádná obdobná textová tvorba zabývající se minulostí – dějepis existoval, ale přestože se mu bezpochyby věnovali i fundovaní odborníci na úrovni, jako obor nebyl dříve institucionalizován. Příchod historie jako nové samostatné disciplíny na univerzity v devatenáctém století přinesl do psaní dějin nové požadavky na „vědeckost“ tohoto oboru. Významnou postavou tohoto období byl profesor berlínské univerzity Leopold Ranke, který vědeckost dějepisu viděl v přísné absenci hodnotových soudů. Takovou historii, která se vyvarovala jakéhokoli souzení minulosti a která po důkladném kritickém studiu pramenů popsala „jak to bylo“, považoval L. Ranke za objektivní a tento přístup u mnohých dějepisců přetrval dodnes.

Iggers ale uvádí, že tento přístup byl od počátku zpochybnitelný. Ani nově „zvědečtění“ disciplína, která se měla vyvarovat hodnotových soudů a být nezávislá, nemohla zůstat zcela odtržená od dobového establishmentu (který zajisté zastával určité postoje k minulosti) protože její existence jakožto nové vědy byla umožněna právě dobově a místně specifickými podmínkami: „*Od počátku tak existovalo jisté napětí mezi profesionálním akademickým étosem, který si žádal hodnotovou neutralitu, a politickou funkcí oboru, jež pramenila z daného společenského řádu.*“⁴

Co více, od konce 19. století se ve vědecké obci se stále větší intenzitou začaly objevovat i pochybnosti o nároku, který si dějepis jakožto vědecká disciplína činil – a doposud místy činí – na objektivitu v podání minulosti. Kritika dějepisectví tu vychází zejména z toho, že historické vyprávění, byť založené na ověřených faktech o minulosti, „*vyžaduje jistou dávku obrazotvornosti k tomu, aby tato fakta a události vytvořily souvislý příběh.*“⁵ Část textu tedy vždy vychází pouze z hlavy dějepisce – text nevyvěrá přímo ani z minulosti, o které chce pojednávat, ba ani ze zkoumaných pramenů, které se o dané minulosti vyjadřují.

Jedním z prvních, kdo se z tohoto důvodu pustil do kritického studia samotného dějepisného textu, byl Johann Gustav Droysen (1808 – 1884). Ten rozlišil čtyři různé slohově-strukturální

³ IGGERS, G.G.: *Dějepisectví ve 20. století: od vědecké objektivity k postmoderní výzvě*. Praha:

Nakladatelství Lidové noviny, 2002, str. 28

⁴ Tamtéž, str. 28

⁵ Tamtéž, str. 12

formy podání historického vyprávění (*Darstellungstypen*) podle toho, k jakému účelu byl výsledný text určen. Droysen si v důkladné analýze všímá, že struktura dějepisného textu souvisí s jeho účelem, zda má např. didaktické či vědecké ambice, jestli má jít o vyprávění nebo o kritické srovnávání současných problémů s jejich protějšky z minulosti.⁶ Droysen je jedním z průkopníků úvah o vztahu obsahu a struktury dějepisného textu.

K výraznějšímu kritickému postoji ohledně objektivity dějepisných textů a jejich výpovědní hodnoty o minulosti dochází ale až v posledních několika dekadách v souvislosti se zvýšeným zájmem společenských věd o jazyk, zejména pak od tzv. „lingvistického obratu“. Pozoruhodný je na tomto poli vzhled Rolanda Barthes, který si všímá dvou různých složek historického textu. V historickém diskursu podle něj můžeme najít jak strukturní prvky vyprávění, které jsou součástí narace a které nesou význam daného vyprávění, tak i „nepřikrášlenou reprezentaci reality, holý popis toho, co je (nebo bylo)“⁷. Tato nepřikrášlená reprezentace ale podle Barthes legitimizuje celý historický text včetně jeho vyprávěcí složky, tím, že sehrává „efekt reálného“, že dává příběhu punc reprezentace reality. Tím Barthes poukazuje na zjevný paradox, protože podle něj význam daného vyprávění nese právě jeho *struktura*, to, jak jsou fakta zřetězena, kladena do souvislostí, zapletena a rozuzlena (což je právě narativní složka, která musí být do značné míry „vymyšlena“ dějepiscem), zatímco *legimititu* výpovědní hodnoty tohoto vyprávění vůči reprezentované minulosti poskytují *faktografické* prvky, které ale samy o sobě význam nenesou. Pokud bychom tuto argumentaci dovedli do krajnosti, došli bychom k tomu, že si historik vymýšlí příběhy, do kterých jen vkládá reálná fakta z minulosti. Právě tato fakta ale přitom mají jeho vyprávění legitimizovat jako věrný obraz minulosti. Barthes si tedy všímá toho, že „*historik fakta ‚nesbírá‘, ale organizuje je, aby vytvořil pozitivní význam.*“⁸

Snad nejvíce pozornosti se na poli narativistické kritiky historiografie dostalo americkému historikovi Haydenu Whiteovi, zejména pak jeho knize *Metahistorie*⁹, ve které se

⁶ ŠIMA, K.: *Velké vyprávění o lingvistickém obratu v teorii dějin a malý příběh české historiografie*, IN:

STORCHOVÁ, L.–HORSKÝ, J.: *Paralely, průsečíky, mimoběžky: teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*. Ústí nad Labem: Albis international, 2009, str. 72

⁷ BARTHES, R.: *Discourse of History*, IN: *Comparative criticism* 3/ 1981, str. 14

⁸ ŠIMA, K.: *Velké vyprávění o lingvistickém obratu v teorii dějin a malý příběh české historiografie*, IN:

STORCHOVÁ, L.–HORSKÝ, J.: *Paralely, průsečíky, mimoběžky: teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*. Ústí nad Labem: Albis international, 2009, str. 75

⁹ WHITE, H.: *Metahistorie: historická imaginace v Evropě devatenáctého století*. Brno: Host, 2011

podrobně věnuje analýze struktury dějepisného textu. Častá citovanost této knihy neplyne ze samotného rozboru dějepisných textů devatenáctého století, který je jádrem knihy a který tvoří většinu jejího objemu, nýbrž z úvodní kapitoly¹⁰, ve které White představuje metodické nástroje této analýzy. Nabízí zde typologii dějepisných textů dle různých kritérií a analýzu role jazykových poetických figur (tzv. tropů).

White rozlišuje způsoby psaní o minulosti na kronikářství a příběh. *Kronika* je podle něj chronologickým seřazením vybraných událostí, není však ucelená a má otevřený konec, kdežto *příběh* má být pochopitelným celkem, který dává smysl, má být určitým způsobem uzavřený. Musí tedy mít zápletku, která říká, kde příběh začíná, jak se vyvíjí a kde končí. Všimněme si, že učebnice dějepisu přináší dle této Whitovy kategorizace jednoznačně příběhy.

White tvrdí, že každá historie – i ta nejvíce „synchronní“ či „strukturální“ – musí mít nějakou zápletku. Strukturace příběhu podle různých druhů zápletky podle Whitea dává příběhu určitý „význam“¹¹. A právě různé typy zápletek, resp. jejich ideální typy, jsou prvním ze základních metodických nástrojů Whiteovy analýzy.

Zápletky může být podle Whitea vystavěna přinejmenším na čtyři způsoby, které si vypůjčil z *Anatomie kritiky* od Northopa Frye¹². Jsou to mody romance, tragedie, komedie a satiry. *Romantická* zápletky spočívá v dramatu sebeidentifikace, kdy hrdina překročí empirický svět, vyhraje nad ním a svět je osvobozen, člověk vykoupen, dobro vyhraje nad zlem. Oproti tomu *tragická* zápletky ústí v pád hrdiny, hroucení světa, v hrůzy horší, než jaké byly hrůzy výchozí. *Tragédie* přináší rezignaci člověka na stávající podmínky, protože je stejně nelze změnit – nicméně nemá jít o zcela negativní výsledek, neboť přeživší získávají speciální uvědomění dané zkušeností. *Komediální* zápletkování příběhu přináší dočasné vymanění z pádu světa, výhru člověka nad světem díky tomu, že je možné alespoň dočasné usmíření společnosti a sil přírody. *Komedie* končí harmonicky a smířlivě. *Satirické* zápletkování je takové, které neguje očekávaný výsledek příběhu.

Domnívám se, že ačkoli další autoři pro své analýzy dějepisných textů přejímali od Whitea jako kategorie zápletek právě tyto čtyři druhy zápletek, bylo by možné (a možná

¹⁰ Následující text pojednávající o Whiteovo analytických kategoriích vychází z kapitoly *Úvod. Poetika historie* z knihy WHITE, H.: *Metahistorie: historická imaginace v Evropě devatenáctého století*. Brno: Host, 2011, str. 14 – 69

¹¹ WHITE, H.: *Metahistorie: historická imaginace v Evropě devatenáctého století*. Brno: Host, 2011, str. 21

¹² FRYE, N.: *Anatomie kritiky. Čtyři eseje*. Brno: Host, 2003

v některých případech i vhodné) stanovit si pro roztřídění některých textů jiné ideální typy struktury zápletek, které budou lépe odpovídat danému materiálu, ke kterým bude možné lépe přiřadit jednotlivá vyprávění. Sám White uznává, že modelů zápletek může být více, resp. že by bylo možné stanovit ještě další druhy výstavby zápletky, než které uvedl. Nicméně vyjmenoval právě ty čtyři Freyovy, které se mu osvědčily při rozboru historických děl 19. století, a další teoretici tyto čtyři hojně přebírají.

Celkové vyznění příběhu, který dějepisec konstruuje, podle Whitea vzniká kombinací druhu zápletky (*emplotment*) s vysvětlením popisovaného dění (*argument*). Podle něj jsou v zásadě čtyři možné formy historického vysvětlení, a to vysvětlení formální, organické, mechanické a kontextuální. Za *formální* vysvětlení pokládá takový výklad, který chce identifikovat, popsat a roztřídit prvky historického pole a který neumožňuje žádnou obecnou generalizaci o celých dějinách, vyjma konstatování, že „dějiny jsou pestré“.

Organický výklad je o poznání reduktivnější a integrativnější. Pokouší se totiž vylíčit jednotlivosti historického pole jako součást jednoho všeslučujícího procesu, který vede k určitému „konci“ či „cíli“. Organické vysvětlení sice nehledá zákonitosti vývoje, ale chápe dějiny jako lineární proces, který někam směřuje, třeba i k určité ideji (např. ke svobodě).

Historici, kteří vysvětlují stylem, který White označuje jako *mechanický*, zkoumají minulost proto, aby odhalili její zákonitosti, a píšou proto, aby v narativní formě zobrazili důsledky těchto odhalených zákonů. Jednotlivosti jsou pro ně nepodstatné a činy aktérů vidí jen jako manifestace těchto zákonitostí.

Poslední formou explanace podle Whitea je *kontextuální* vysvětlení, které události předkládá na základě jejich okolností a všímá si vazeb jednotlivin na okolí. Takový styl psaní má často tendenci k synchronickému strukturnímu popisu – zájem o množství vazeb v kombinaci s omezeným prostorem textu totiž limituje historikovu možnost pohybovat se v čase. Buďto bude mít dost sil věnovat se do hloubky synchronnímu popisu jednoho momentu, nebo naopak může pokrýt delší časové období minulosti. V případě zájmu o kontext vítězí první možnost.

White dále přináší kategorie ideologických pozic autorů podle K. Mannheima, které jsou „kognitivně odpovědné“¹³, které se snaží rozumně (racionálně) bránit své hypotézy o světě, které mají zájem o vědecké podložení svých argumentů: *anarchismus*, *konzervatismus*, *radikalismus* a *liberalismus*. Pro výsledný historický text je totiž podstatné, jak se historik

¹³ WHITE, H.: *Metahistorie: historická imaginace v Evropě devatenáctého století*. Brno: Host, 2011, str. 42

staví k pozici dneška v dějinách a k potřebě a vhodném způsobu sociálních změn. Ideologická pozice autora je podle Whitea v oboustranném vztahu s jeho pojetím minulosti.

White zmiňuje, ale v další analýze neužívá, i další 3 ideologické pozice, které jsou svojí povahou autoritativní a které tedy nepřenechávají místo pro autoritu objektivitu. Podle něj není třeba se zabývat ideologickým podmíněním textů např. fašistické ideologie, protože jejich ideologie je natolik zjevná a snahu o objektivitu přebíjející, že by rozbor nebyl příliš objektivní.

Pro přemýšlení o dějepisném textu je velmi užitečné použít kategorie Haydena Whitea jako ideální typy¹⁴, do kterých můžeme pro potřeby vlastní analýzy jednotlivé texty „zařazovat“. To umožní texty nejen srovnávat, ale i nahlídnout ze zcela jiného úhlu pohledu. A nový úhel pohledu může přinést nové otázky, což uvidíme dále na příkladu křížových výprav. V jejich příběhu bychom na základě povšechné znalosti „jak to s nimi dopadlo“ očekávali tragickou výstavbu zápletky – jenomže vysvětlovat křížové výpravy jedinečnou tragickou zápletkou není nutné, protože strukturace zápletky nevyplývá (pouze) z dějinného materiálu.

Teorie tropů nás pak upozorňuje na to, abychom si lépe všimli obrazných jazykových prostředků v dějepisném textu. White nás zde učí neignorovat situace, ve kterých jazykové vyjádření neodkazuje k realitě přímo a kde jazyk přikládá věcem smysl, který v nich těžko někdo empiricky mohl nalézt, např. když jazyk přiřkne¹⁵ samostatnou vůli určité instituci („církev se snažila“¹⁶) nebo skupině (takže na koncilu vypovídá válku Turkům namísto jednoho papeže celé křesťanstvo¹⁷).

Přínos Whiteových úvah o poetických prvcích v jazyce tkví právě v upozornění na takové jazykové jevy, ve kterých není vztah mezi označovaným a označujícím přímočarý, ale které bychom jinak přešli bez povšimnutí díky až překvapivé lidské schopnosti domýšlet si, či naopak nemyslet – každodenní užití jazyka nás totiž dovedlo k tomu, že ne vždy vnímáme

¹⁴ WEBER, M. (ed. HAVELKA, M.): *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenth, 2009, str. 43

¹⁵ Zde se záměrně sama dopouštím takové formulace, která v kontextu kritiky tropů vyžaduje pozornost.

Vyjádření, že „jazyk přiřkne význam“, je pozoruhodné proto, že ačkoli této frázi v běžné rovině rozumíme, je z pohledu Whiteova přístupu nutné si všimnout, že je nepřesné. Sám „jazyk“ nikomu nic „nepřiřkne“, význam sdělení formuluje jeho tvůrce, kdežto jazyk je (nebo by měl být) jen nositelem tohoto významu.

¹⁶ KLIK, J.: *Učebnice dějepisu pro nižší třídy středních škol, díl I. Starověk a středověk do konce XIII. století*, 1947, str. 126

¹⁷ Tamtéž, str. 126

přesný obsah sdělení. Některá obrazná užití jazyka si automaticky „překládáme“, domýšlíme a výsledný význam chápeme, přestože nebyl vyřknut. Jde zejména o taková použití jazyka, kdy jeho zamýšlený význam není ten doslovný, White zde zmiňuje *metaforu*, *metonymii*, *synekdochu* a *ironii*.

Pokud hledáme vztah mezi textem a realitou, je třeba si všimnout i vztahu mezi doslovným zněním textu a jeho (nedoslovným) zamýšleným významem. Takový přístup nám může ukázat konstruovanost dějepisného vyprávění, což působí zejména v případě učebnic překvapivě už jen proto, že každý z učebnicových titulů má, či měl být zdrojem vědění o minulosti pro velkou část celé generace. V případě, že srovnáním narativů v jednotlivých učebnicích ukážeme, nakolik jsou učebnice konstruované, nabouráváme autoritativní pozici učebnic jakožto jediného správného zdroje informací o tom, „jak to bylo“.

Důvodům, proč je zajímavé věnovat se právě dějepisným učebnicím, se budu věnovat v následující kapitole.

2 Teoretický pohled na dějepisné učebnice

2.1 Učebnice dějepisu z pohledu českých odborníků

Většina současné české odborné literatury věnující se učebnicím dějepisu se jimi zabývá z úplně jiné perspektivy, než o kterou se pokusím zde. Odborníci na didaktiku i samotní historikové si nad současnými učebnicemi dějepisu kladou otázky týkající se jejich hodnocení ze strany učitelů, jejich využití, oblíbenosti celých učebnic či určitých témat mezi žáky, zkoumají obtížnost učebnice či míru faktografie dějepisného učebního textu.¹⁸ Tato témata jsou často podložena dotazníkovým průzkumem mezi učiteli i studenty a někdy též kvantitativním výzkumem textu, místy založeném na až poněkud úsměvných ukazatelích, jako je např. určování míry faktografičnosti učebnice sledováním průměrného počtu vlastních jmen a zeměpisných názvů na určitý úsek textu učebnice.¹⁹

Množství odborných debat ohledně výuky dějepisu přineslo i nedávné zavádění nových vzdělávacích plánů na základních, středních i vyšších odborných školách. Tzv. rámcové vzdělávací plány na rozdíl od starých výukových plánů již nepožadují, aby pedagog odučil stanovené penzum látky, nýbrž chtějí, aby žák získal určité dané kompetence. Rámcové vzdělávací programy už ze své podstaty nutně musely rozvířít v Čechách již známou debatu o (ne)potřebnosti a vhodné míře dějepisné faktografie ve školách²⁰ a tudíž i o učebnicích jako takových.

S reflexí samotného obsahu učebnic, tj. jejich podáním minulosti, se v české teoretické diskuzi o dějepisné učebnici setkáváme minimálně. Když už zde úvahy a výzkum týkající se významu textu nacházíme, stává se tak zejména v několika úzce vymezených případech – v kontextu „genderových aspektů“ vyprávěného textu²¹, obrazu menšin²², narativu

¹⁸ BENEŠ, Z.: *Historie a škola VI – Klíčové kompetence a současný stav vzdělávání v dějepise*. Praha: Albra, 2002

¹⁹ ULVR, V.: *Role učebnic při výběru učiva*, IN: BENEŠ, Z.: *Historie a škola VI – Klíčové kompetence a současný stav vzdělávání v dějepise*. Praha: Albra, 2002

²⁰ K tématu dále např. KNECHT, P. a kol. *Učebnice z pohledu pedagogického výzkumu*. Brno: Paido, 2008, nebo MAŇÁK, J. – KLAPKO, D.: *Učebnice pod lupou*. Brno: Paido, 2006

²¹ Jde zejména o příspěvky, které s odvoláním na údajnou potřebu genderové vyrovnanosti zkoumají, v jakých kontextech a kvantitách se v učebnicích dějepisu objevují ženské postavy.

Např. Blažena Gracová v příspěvku *Gender v českých učebnicích dějepisu – optimum a realita* (IN:

evropských dějin dvacátého století a dále při zkoumání obsahu starších, již nepoužívaných učebnic.²³ Kritické čtení samotného sdělení učebnic a analýza jejich obsahu tak přichází buďto z diskurzu mimo samotný obor dějepisu (pohled na gender, multikulturalismus či politické dění), nebo se v případě výzkumu starých učebnic zaměřuje na takové tituly, jejichž autoři jsou – řečeno poněkud cimrmanovsky – již bezpečně mrtví.

Zájem o interpretaci dějin dvacátého století iniciují instituce Evropské unie a Rada Evropy, které odborníky podněcují, aby zejména v historii konfliktů revidovali starší nacionálně zakotvené narativy ve prospěch narativu evropské integrace a multikulturalismu. Je možné, že jde o cílenou snahu formovat společnou evropskou (potažmo evropskounijní) identitu. Tento impuls přichází shora (přičemž nejnižší organizační jednotkou jsou semináře pro vyučující dějepisu organizované MŠMT ČR, ale popud a prvotní impuls – a pravděpodobně i nezanedbatelná část finanční podpory výzkumu – přichází z centrálních evropských institucí). Z hlediska hledání „společné“ historie dvacátého století nelze pominout ani v současné době kvetoucí přeshraniční spolupráci historiků, kteří srovnávají interpretace nedávné minulosti (často dějin konfliktů) v učebnicích dějepisu zejména ve vzájemně sousedících státech a kteří pracují na společném mezinárodním výkladu určitých témat.²⁴

BENEŠ, Z. a kol. *Sondy a analýzy: učebnice dějepisu - teorie a multikulturní aspekty edukačního média*. Praha: Tauris, 2008) nachází souvislost mezi nedostatečným zájmem o ženy v učebnicích dějepisu a tím, že jsou učebnice spíše profilovány k politickým dějinám (BENEŠ, Z. a kol. *Sondy a analýzy*, str. 79) a vyznačují se „nedostatečnou pozorností věnovanou problematice každodennosti“ (BENEŠ, Z. a kol. *Sondy a analýzy*, str. 88). Mimochodem se tak sama ve svých úvahách dopouští téhož stereotypu, před kterým varuje (ženu hledejte v domácnosti).

²² Např. PAVLÁT, L.: *Židovská problematika v učebnicích dějepisu* a SCHUSTER, M. – HORVÁTHOVÁ, J.: *Romská problematika v učebnicích dějepisu*, obojí IN: BENEŠ, Z. a kol. *Sondy a analýzy: učebnice dějepisu - teorie a multikulturní aspekty edukačního média*. Praha: Tauris, 2008

²³ Viz většina studií v druhém oddílu sborníku ŠUSTOVÁ, M. (ed.): *Dějiny ve škole - Škola v dějinách*. Praha: Pedagogické muzeum J. A. Komenského, 2010, které nepřekračují časový horizont první republiky. V tomto kontextu se nabízí také otázka, zda není prvorepubliková historiografie obdobím dějepisectví, ke kterému se současní historici mají tendenci vztahovat jako k určitému vzoru a navazovat na něj s důrazným odmítnutím periody marxistického dějepisectví z dob socialismu.

²⁴ Mnohé z nich probíhají pod hlavičkou *Georg Eckert Institutu* pro mezinárodní školský výzkum v Leibnitz. Pod oddělení *Europa* spadají mezistátní komise pro učebnice dějepisu (česko-německá komise, polsko-německá, ale i izraelsko-německá aj.), z nichž některé si kladou za cíl i reálné vytvoření učebnice, která by nabídla společný pohled na dějiny současných dvou států. Oddělení *Učebnice a společnost* se zabývá

Analýzy obsahu učebnic dějepisu se tedy dočkáváme buďto z úzce vymezené perspektivy jiné disciplíny, či v zájmu relativně nového politického celku, nebo je rozbor samotného sdělení aplikován na texty autorů, kteří se již vůči analýze nemohou ohradit a kteří zároveň již nejsou angažováni ve vědeckých institucích oboru.

Témata, která vyvstávají ohledně současných učebnic na pravidelných konferencích pedagogů dějepisu²⁵ či na půdě Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze²⁶, jako by byla volena s vědomím, že obsah učebnic je objektivní (nezpochybnitelný, neboť zpracovaný odborníky; daný tím, „jak se věci udály“), a že proto není třeba se jím zabývat. Že je potřeba v učebnicích jen doladit detaily: upravit množství sdělovaných informací, zvolit ta „nejdůležitější“ témata a dobře je studentům podat.

Jednou z výjimek je Kamil Činátl, který se věnuje narativismu a podle něhož panuje v Čechách široký konsenzus na takovém obrazu profesionálního historika, který (bez jakékoli explicitní metody) „zpracovává prameny“, aby čtenáře obeznámil s tím, „jak to bylo“. Narativistické teorie, které si všímají toho, že historikova práce spočívá nejen v bádání a vyhledávání, ale v druhé fázi i v konstruování příběhu z vybadaných faktů, jsou podle něj v českém prostředí dokonce i v historické obci (která by mohla být s teoretickým uvažováním o minulosti a historiografii obeznámena) vnímány spíše „jako útok na základy historiografie a její vědecký status.“²⁷

Není ale možné říct, že narativismus prošel mezi ostatními českými historiky a teoretiky učebnic bez povšimnutí. Zdeněk Beneš, autor několika dějepisných učebnic a naprosto nepřehlédnutelná autorita teoretických debat o školním vyučování o minulosti, v některých svých textech²⁸ reflektuje narativistické teorie i úvahy o konstruovanosti zápletky

tématy rozdílných kulturních hodnot, válečných konfliktů, ale i kulturních a náboženských rozdílů.

Webové stránky Georg Eckert Institutu <http://www.gei.de> (německy a anglicky), informace čerpány dne 29. 4. 2014

²⁵ BENEŠ, Z.: *Historie a škola VI – Klíčové kompetence a současný stav vzdělávání v dějepise*. Praha: Albra, 2002

²⁶ ŠUSTOVÁ, M. (ed.): *Dějiny ve škole - Škola v dějinách*. Praha: Pedagogické muzeum J.A. Komenského, 2010

²⁷ ČINÁTL, K.: Možné aplikace narativismu v historiografické praxi, IN: HORSKÝ, J. – ŠUCH, J.: *Narace a (živá) realita*. Praha: Togga, 2012, str. 91

²⁸ BENEŠ, Z.: *Co je školní dějepis a co s ním? Dějiny ve škole a škola jako historická dílna*, IN: ŠUSTOVÁ, M. (ed.): *Dějiny ve škole - Škola v dějinách*. Praha: Pedagogické muzeum J.A. Komenského, 2010;

v dějepisectví. Závěry narativistů ale nepřijímá a ve svých teoretických textech stále dochází k výslednému přesvědčení, že úlohou dějepisce je sepsat „jak se věci udály“ a že dějepisná učebnice pouze přináší „informaci o nějakém výseku objektivní skutečnosti“²⁹. Tento náhled ale nepodává prostřednictvím jednoznačné terminologie, což přesvědčivost jeho argumentace poněkud oslabuje.³⁰

Z. Beneš přitom dělí učebnice dějepisu na učebnice „narativní“ a „pracovní“³¹, přičemž intencí autorů narativních učebnic je předkládat text jako „historickou pravdu“³², zatímco v druhém typu učebnic se klade více důrazu na dovednost zacházení s informacemi, interpretaci a vlastní uvažování studentů. Beneš se ale domnívá, že nenarativní učebnice, které upřednostňují analyticko-kritický přístup k předkládaným informacím, mohou vést studenty v pouhé „hře s fakty“ a k výsledné dezinterpretaci toho „jak se věci skutečně udály“³³. Z obav o správnou interpretaci minulosti o užitečnosti nenarativních učebnic pochybuje a trvá na autoritě fundovaného historika jakožto osoby, která má díky svým znalostem podat jeden (jediný) správný, adekvátní výklad minulost.

Beneš tak historickou obec situuje do role výlučného arbitra správnosti výkladu minulosti a odmítá jakákoli srovnání historiografie s literárním psaním. Z širšího pohledu je tento sebelegitimizační postoj jakékoli vědecké disciplíny pochopitelný. Nelze se divit, že profesionální vědci, kteří jsou na výkonu svého oboru existenčně závislí, nemají zájem na podrývání jeho „vědeckosti“. Lze tedy chápat, že mnozí historici nechtějí, aby se o nich mluvilo jako o literátech. To by totiž mohlo širší veřejnost dovést k myšlence, že pouze píše příběhy inspirované minulostí, což je pro dějepisce nepřijatelné jak z hlediska cti, tak i třeba

BENEŠ, Z.: *Definice pojmu „dějepisné učebnice“* IN: PÁNEK, J. a kol.: *Manuál Encyklopedie českých dějin. Příručka pro zpracovatele, heslář, vzorová hesla*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2003;

BENEŠ, Z.: *Učebnice dějepisu*, IN: BENEŠ, Z. a kol. *Sondy a analýzy: učebnice dějepisu - teorie a multikulturní aspekty edukačního média*. Praha: Tauris, 2008

²⁹ BENEŠ, Z.: *Definice pojmu „dějepisné učebnice“* in: PÁNEK, J. a kol.: *Manuál Encyklopedie českých dějin. Příručka pro zpracovatele, heslář, vzorová hesla*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2003

³⁰ Např. ne vždy je jasné, zda chce použít pojem „minulost“ či „dějepisný text“, viz BENEŠ, Z.: *Co je školní dějepis a co s ním? Dějiny ve škole a škola jako historická dílna* IN: ŠUSTOVÁ, M. (ed.): *Dějiny ve škole - Škola v dějinách*. Praha: Pedagogické muzeum J.A. Komenského, 2010, str. 16: „avšak tato objektivní minulost je jen jednou z několika minulostí, s nimiž se setkáváme“

³¹ BENEŠ, Z.: *Definice pojmu „dějepisné učebnice“* IN: PÁNEK, J. a kol.: *Manuál Encyklopedie českých dějin. Příručka pro zpracovatele, heslář, vzorová hesla*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2003, str. 320

³² Tamtéž, str. 320

³³ Tamtéž, str. 320

z praktických důvodů kvůli rozdílnému způsobu financování literatury a odborné produkce. V souladu s kuhnovskou tezí o změnách paradigmatu tu můžeme konstatovat, že se ve vědeckém prostředí jen těžko prosazují nová teoretická uchopení, která proměňují samotnou disciplínu.

Za zajímavý úkaz odmítání narativních teorií v tuzemském dějepisectví pokládám i přísnou dělicí čáru, kterou teoretici učebnic dějepisu naprosto odlišují způsob doporučené práce s literárním a odborným dějepisným textem ve školních hodinách dějepisu. Zatímco se česká historická obec brání pojetí dějepisného textu jakožto konstruovaného příběhu, v pedagogických příručkách můžeme nalézt doporučení pro studentskou práci s historickým románem³⁴, literárním žánrem par excellence. Autoři tu učitelům doporučují, aby v literárním textu s žáky podrobně zkoumali zápletku, vybrané postavy, historické pozadí románu, jeho vztah k současnosti, ale i jazykové prostředky – tedy to, co by bylo možné dělat i s textem samotné učebnice, kdybychom jej nechápali jako nezpochybnitelný a jediný možný výklad toho „co se stalo“, jako nezpochybnitelný korpus, který nejvhodněji vybírá fakta, která jsou hodná studentovy pozornosti. Ukazuje se zde, že autorita historika jakožto zprostředkovatele pravdy o minulosti je v českém prostředí zatím nepřekonatelnou překážkou pro kritickou práci s texty učebnic a kreativní práci s dějepisnou materií. Úkoly typu „napiš dopis postavě“, „napiš fiktivní deník postavy“, případně „vylič příběh z perspektivy jiného aktéra“ jsou tak nabízeny pouze při práci s texty literárními, které jsou v tomto chápání ostře vymezeny vůči učebnicovému textu.

Opět poměrně ojedinělým hlasem je tu Kamil Činátl, který navrhuje používat narativistickou kritiku učebnic přímo jako didaktickou strategii výuky dějin. Učitel by podle něj mohl předkládat studentům různě staré učebnice dějepisu a nechávat studenty dělat rozbor narativu tak, aby sami lépe pochopili konstruovanost dějepisného textu. Takový přístup by studenty nutil přemýšlet jak nad samotnou materií, o níž učebnice pojednává, tak o době vzniku učebnice, ale i o metodě a smyslu dějepisu.³⁵

Pro moji práci není sice podstatný pedagogický či didaktický rozměr výuky dějepisu, příručky pro budoucí učitele ale pomáhají pochopit pozici učebnice jakožto autoritativního nositele nezpochybnitelného penza informací.

³⁴ LABISCHOVÁ, D.: *Didaktická média ve výuce dějepisu*, Ostravská univerzita v Ostravě 2008, str. 27

³⁵ ČINÁTL, K.: *Dějiny v zrcadle dějepisu: dobové dějepisné učebnice jako školní pramen*, IN: *Historie – otázky – problémy*, č. 4, 1/2012

2.2 Identita v podání učebnic dějepisu

Dějepisné učebnice mají mezi dějepisnými texty zvláštní postavení. To je odvozeno zejména od publika, jemuž jsou určeny. Zatímco ostatní dějepisnou produkci konzumují lidé zejména na základě své volby, a tudíž čtenost jednotlivých titulů není vysoká, dopad učebnic na populaci je výrazně plošnější, s čímž jejich autoři při psaní bezpochyby počítají. Výuková kurikula pokládají dějepis za nedílnou součást všeobecného vzdělání, v důsledku čehož jsou učebnice jedním z nejčtenějších dějepisných žánrů. Učebnicové texty jsou tedy zajímavé už z důvodu zásahu velké části populace.

Roli dějepisu jako vyučovacího předmětu přitom chápu jako zcela zásadní při tvorbě národní identity. Samotné vymezení dějepisu dává na vědomí, že studenti se jeho prostřednictvím mají dozvědět o historii „svého“ národa, tj. o „kořenech“ skupiny lidí, do které by měli zařadit i sebe samé. Dějepis jako školní předmět již zpravidla implicitně vychází z předpokladu, že je lidstvo rozděleno na určité národy, uvnitř nichž mají lidé společný jazyk a zároveň společnou historii. Historické příběhy pak identitu vymezují jak pozitivně (kdo jsme my) tím, že vyprávějí o minulosti daného národa, tak negativně (kdo nejsme my) tím, že na historických příkladech vymezují národy ostatní. Školní dějepis je názornou ukázkou konstruování národní identity, které má navíc v rukou stát např. prostřednictvím ministerského schvalování učebnic či přípravou učebních plánů.

Pozice dějepisu, jakožto institucionalizovaného vyučovacího předmětu, případně jakožto zavedené vědecké disciplíny, je autoritativní. Předkládá „pravdu“ o tom, „jak se věci udály“, která zároveň ukazuje, kdo byl (a je) kdo.

Domnívám se, že je užitečné poznat způsoby, jakými jsou vyprávění právě dějepisných učebnic vystavěna a tudíž, jakým způsobem je konstruována národní sounáležitost, ať už je autorovým záměrem či jen vedlejším produktem psaní o minulosti.

Tato diplomová práce vychází z teze o konstruovanosti sociálně-kulturní identity, kterou přejímám zejména z knihy Benedicta Andersona *Imagined communities* (česky *Představy společenství*³⁶). Benedict Anderson se v ní zabývá zejména vznikem nacionální identity, přičemž národ vidí jako „*politické společenství vytvořené v představách, jako společenství ze své podstaty ohraničené a zároveň suverénní.*“³⁷ Národ pro něj tedy není nic,

³⁶ ANDERSON, B.: *Představy společenství: úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha: Karolinum, 2008

³⁷ Tamtéž, str. 21

co by mělo svoji existenci samo o sobě, nýbrž konstrukt vytvořený v představách lidí: „*Jde pouze o představu proto, že příslušníci ani toho nejmenšího národa nikdy nepoznají většinu ostatních jeho příslušníků, nikdy se s nimi nesetkají, ani o nich neuslyší.*“³⁸ Anderson se domnívá, že prostor pro vznik nacionalismu nastal teprve s úpadkem společného posvátného jazyka náboženských společenství a jeho nahrazením národními jazyky.³⁹ Identita založená na náležitosti k určité skupině přitom podle Andersona vzniká právě na základě sdíleného penza textů a společného jazyka, kterým jsou tyto texty psány – text totiž pomáhá překročit již výše zmíněnou časoprostorovou rozlehlost velkých skupin lidí: není možné potkat se se všemi Čechy ve všech městech i vesničkách, nicméně je možné číst v novinách tytéž zprávy, které v daný den čte velká část ostatních Čechů. A ti, co čtou v jednom daném jazyce, jsou podle Andersona „*zárodek představy národního společenství.*“⁴⁰

Podle Andersona dokonce tiskaři ustavili jednotné národní jazyky pod ekonomickým kapitalistickým tlakem na tiskařské řemeslo – tiskaři se snažili o co největší prodejnost jednotlivých titulů, a proto v jazykově rozdrobené oblasti používali nikoli co nejpřesnější místní dialekty, ve kterých by ale vysázeli pouze nízké náklady, nýbrž obecně srozumitelné varianty jazyka, kterých bylo možno prodat co nejvíce. Vznikly tedy takové „*tištěné jazyky, které bylo možno šířit prostřednictvím tisku.*“⁴¹

Andersonovy teze o vzniku národní identity v návaznosti na rozšíření tisku chápu zejména ve spojitosti se specifiky psaného textu, který se právě díky tisku nebývale rozšířil. Psaný text je totiž historicky první formou zafixování významu sděleného jazykem, kterou je možné hromadně přenášet v čase i prostoru. Psaný text se může zachovat déle, než pamětník ústního sdělení, stejně jako může snadno měnit svoji geografickou lokaci. S rozšířením tištěného slova i mimo elity pak dochází k bezprecedentní situaci, kdy se jeden text může dostat k velkému množství lidí na různých místech, a to až v masovém měřítku. Tisk byl technikou, která takové masové rozšíření umožnila. Dnes už je technik masového sdílení významů více a nespočívají pouze v šíření psaného textu. Již více než jedno století je možné obstojně fixovat i projev v mluvený, a to ať ve zvukové či audiovizuální podobě, ale stejně tak je v moderní době možné masově šířit i neverbální (např. obrazové) sdělení nesoucí význam.

³⁸ Tamtéž, str. 21- 22

³⁹ Tamtéž, str. 34

⁴⁰ Tamtéž, str. 60

⁴¹ Tamtéž, str. 60

Andersonovy myšlenky o konstruovanosti národní identity skrze knihtisk a dále noviny můžeme rozšířit na jakákoli další média, jimiž lze zásobovat široké masy lidí smysluplnými sděleními. Obdobné zprávy, jako ty, které v novinách četly desetitisíce Čechů, totiž ten samý den večer statisíce dalších sledují v televizi.

Domnívám se, že je třeba se při zkoumání konstruovanosti sociokulturních identit věnovat speciálně i produkci pro děti a mládež, neboť právě v materiálech pro nedospělé konzumenty můžeme velmi dobře analyzovat konstrukci identity a její pozitivní (kdo jsme my) i negativní vymezení (kdo nejsme my), právě proto, že jsou připravovány pro dětské publikum a tudíž explicitnější, než tvorba pro dospělé. Tím se ostatně zabývají i historička Hanna Schissler a socioložka Yasemin Nuhoglu Soysal ve své knize *The Nation, Europe and the World*⁴², ve které již v úvodu říkají, že „*analýza učebnic je výtečným prostředkem k zachycení sociálních a politických parametrů určité společnosti, jejích společenských a kulturních zájmů, jejích obav i znepokojení.*“⁴³ Podle autorek totiž učebnice, „*přestože jsou zjednodušené, vytyčují základní časovou, prostorovou a diskurzivní organizaci regionů, národů.*“⁴⁴ Učebnice tedy můžeme pokládat za dobrý zdroj, pokud se zajímáme o hodnoty a představy určité společnosti, resp. národa.

Dalším z předpokladů vzniku národní myšlenky byl podle Andersona konec uvažování, které slučovalo historii a kosmologii.⁴⁵ S oddělením historie od mýtů o vzniku světa, původu člověka a jeho společenských skupin ale nezanikla potřeba člověka po vysvětlení, odkud přichází.

Kamil Činátl tvrdí, že historie a její metanarativy plní v dnešní době funkci mýtů, kdy uspokojují přirozenou lidskou touhu „*po srozumitelném a hodnotově čitelném obraze světa.*“⁴⁶ Pokud nás tedy zajímá, jaké hodnoty společnost zastává a jaké identity se v ní vyskytují, není od věci nahlédnout právě do dějepisných textů v dané době vzniklých.

⁴² SCHISLER, H. – SOYSAL, Y. N.: *The nation, Europe and the world: textbooks and curricula in transition*, New York: Berghahn books, 2004

⁴³ Tamtéž, str. 7 (můj vlastní překlad z anglického originálu)

⁴⁴ Tamtéž, str. 8 (můj vlastní překlad z anglického originálu)

⁴⁵ ANDERSON, B.: *Představy společenství: úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha: Karolinum, 2008, str. 51

⁴⁶ ČINÁTL, K.: *Dějiny a vyprávění: Palackého Dějiny jako zdroj historické obraznosti národa*. Praha: Argo, 2011, str. 9

3 Křížové výpravy v českých učebnicích dějepisu

V této diplomové práci analyzuji české učebnice pro střední školy napříč dvacátým stoletím. Domnívám se totiž, že učebnice dějepisu pro mládež jsou důležitým prostředkem tvorby sociokulturních identit a akulturace vůbec a pokládám za zajímavé věnovat se tomu, jakým způsobem jsou tyto identity konstruovány. Zároveň jsou publikace pro děti a mládež často explicitnější, než texty pro dospělé čtenáře – lze říci, že učebnice jsou v akulturačních prvcích tím explicitnější, čím méně akulturovaného čtenáře očekávají. Kromě učebnic dějepisu jsou také výborným zdrojem pro hledání kulturních stereotypů a identit i učebnice cizích jazyků, u kterých se počítá s tím, že je student zatím neseznámen s realitami a kulturními vzorci společnosti, jejíž jazyk studuje (a že je třeba jej s těmito seznámit).

Středoškolské učebnice se ukázaly být ideálním materiálem pro analýzu, protože vykazují jak znaky této explicitnosti, tak i strukturovaný a argumentovaný výklad, jenž počítá s již poměrně vyspělým čtenářem, který je schopen sledovat složitější zápletku příběhu, širší souvislosti i pochopit argumentaci vysvětlení historických jevů.

Ze všech dostupných českých středoškolských učebnic dvacátého století vybírám pro rozbor a srovnání vždy tu část (často přímo konkrétní kapitolu), která má explicitně křížové výpravy jako své hlavní téma, a v případě, že taková část v učebnici není, věnuji se alespoň tomu, zda a v jakých kontextech jsou křížové výpravy zmiňovány. Výběr pasáží jednoho společného tématu ze všech učebnic umožňuje relativně dobré srovnání celé řady aspektů učebnicového textu. Nicméně je třeba otevřeně přiznat a upozornit, že by bylo problematické generalizovat závěry učiněné na základě rozboru jednoho tématu na celé učebnice.

Téma křížových výprav nabízí možnost celé řady interpretací a různých rovin pohledu na ně (náboženská, hospodářská, politická aj.), jde o komplexní téma, které nelze snadno a jednoznačně zařadit do určité kategorie. To umožňuje autorům rozpracovat je z různých pohledů a použít tak jejich historickou materii jako nositele určitého významu (třeba i dobově politicky-kulturně ovlivněného).

U křížových výprav nejde o typicky české národní téma, ani o téma, u kterého by již bylo diskutováno „využívání“ historie pro politické účely, jako bylo již studováno např. využití různých interpretací husitské doby. Zároveň předpokládám, že staršímu období, jako je středověk, je věnována menší autorská sebereflexe, než při psaní historie období nejnovějších dějin, které jsou stále ještě „politicky živé“. Na interpretace nejnovějších dějin

pak zpravidla působí i vliv soudobé politické reprezentace, která různými způsoby (ať už finančně, nebo normativně) stimuluje či naopak brzdí některé jejich interpretace.

U dějin středověku podaných pro středoškolské studenty tedy očekávám, že autoři kreativně pracují s historickou matérií tak, aby zapadala do kontextu, ve kterém dějiny vyprávějí, nicméně že zásahy zvenčí do procesu vzniku historického textu nezacházejí do konkrétností. Očekávám také, že středoškolské učebnicové texty budou vyargumentované a že budou nejen říkat, co se stalo, ale i vysvětlovat historické dění, interpretovat jej a zasazovat jej do kontextů.

A právě způsobům, jakým jsou jednotlivé texty utvářeny, strukturovány a argumentovány, se budu věnovat v této kapitole (3). Syntetičtější srovnání jednotlivých aspektů konstrukce dějepisných učebnicových textů pak bude věnována následující kapitola (4).

3.1 Čornej 2009⁴⁷: *Smutný osud a křížové výpravy jako zápas s islámem*

Nejnovější⁴⁸ z učebnic, jimž se zde věnuji, se vyznačuje zajímavým přístupem k výkladu dějin, v kterém kombinuje údaje politických dějin s vyprávěním dějin „běžného člověka“. Z pohledu deklarované potřeby odklonu české pedagogiky od memorování faktografie učebnice totiž nemá přinášet událostní politickou historiografii, nýbrž jakousi kombinaci obecných evropských dějin hospodářských, sociálních a kulturních. Tu doplňuje konkrétními událostmi a osobami, které zde ale vystupují spíše v roli příkladů všeobecných dějinných tendencí (např. boj o investuru má ilustrovat boj o moc a dobové tenze mezi církví a světskými panovníky). Nicméně jsou nakonec i v této učebnici tímto způsobem zmíněny v zásadě tytéž osoby a tytéž události, jako v učebnicích událostně-politických.

Obsah učebnice je strukturován v několika úrovních. Kromě obvyklého dělení do kapitol a podkapitol je tu obsah rozdělen do linie hlavního výkladu a pasáží rozšiřujících textů, které jsou graficky odlišené. Jednak tu najdeme kurzívou sázené úryvky z dobových pramenů, umístěné soliterně mezi odstavce základního textu, ale také odstavce orámované po straně svislou čarou psané drobnějším písmem, které se věnují konkrétním událostem. Ty jsou do hlavního textu vloženy zpravidla na takové místo, aby se nacházely v rámci chronologicky podávaného výkladu zhruba v době, kdy se daná událost stala. Už z vizuálního hlediska a velikosti písma lze usoudit, že tato učebnice nepokládá popis konkrétních událostí za klíčovou složku výkladu.

Textová část učebnice je doplněna bohatým barevným obrazovým doprovodem, který můžeme rozdělit na mapy, vytvořené speciálně pro doplnění výkladového textu učebnice, fotografie a „dobové“ obrázky (tedy obrázky, které nemusí nutně pocházet přímo z dané doby, ale navozují dojem autentičnosti). Mapy doplňují text tam, kde je vhodné upozornit na geografický rozměr popisovaného. Fotografie a „dobové“ obrázky pak text v pravém slova

⁴⁷ Z důvodů přehlednosti u analyzovaných učebnic uvádím vždy rok vydání a autora (či prvního autora z autorského kolektivu); obdobně seznam učebnic v závěrečném seznamu pramenů a literatury řadím dle roku vydání, a nikoli abecedně dle příjmení autora. Stejně tak udržuji logiku prvořadosti data vydání učebnice i v odkazu v poznámce pod čarou a předřazuji v odkazu na učebnice rok vydání na první místo ještě před jména autorů.

⁴⁸ 2009 – ČORNEJ, P. – ČORNEJOVÁ, I. – PARKAN, F.: *Dějepis 2 pro gymnázia a střední školy. Středověk a raný novověk*. Praha: SPN

smyslu ilustrují, v mnohých případech výklad nijak obsahově neobohacují a spíše navozují „dobovou“ atmosféru.

Místy je ale k obrazovému materiálu doplněn o další rozšiřující text, který např. sděluje, kdo či co je na obrázku. Autoři ale již v samotném úvodu učebnice říkají, že doplňující texty včetně popisků obrázků jdou nad rámec učiva, čímž explicitně dávají najevo, co si žáci mají pamatovat, a co naopak nemusí memorovat.

Křížové výpravy se v této učebnici nacházejí v oddílu vrcholného středověku. Ten je uspořádán tak, že nejprve pojednává o nižších společenských vrstvách a text postupně graduje k vrstvám vyšším: začíná kapitolou o zemědělství, pak jde přes témata města, vzdělání, k učení o trojím lidu, pak skrze křížové výpravy k rytířské kultuře, a až ke konci vrcholně středověké části se tu výklad dostává k politickým událostním kapitolám, nejprve o Evropě a pak i o českém státu.

Samotné křížové výpravy učebnice pojímá jako „*zápas s islámem*“⁴⁹, což je přídomek křížových výprav jak v nadpisu podkapitoly, tak v dalším textu. Interpretuje je tak jako boj mezi náboženskými skupinami evropských křesťanů a muslimů, a tudíž bychom mohli religiozní příslušnost chápat jako motivaci bojů. Nicméně na předchozí kapitoly hospodářsko-sociálních dějin tu příběh výprav navazuje tvrzením, že v „*důsledku společenských a hospodářských změn vrcholného středověku zesílila Evropa natolik, že vojensky vystoupila proti muslimům*“,⁵⁰ k čemuž ale doplňuje, že „*výboje byly úzce spjaty se zájmy římskokatolické církve, která snila o rozšíření křesťanské víry*“.⁵¹ Z textu tedy plyne, že hlavní důvod pro výboje byl ekonomický (Evropa hospodářsky zesílila natolik, že si mohla výboje dovolit) a že určitý podíl na výpravách a jejich ideologickém zakotvení měla i církev. Taková interpretace ve spojení s deklarovaným religiozním základem rozbíjí by naznačovala, že Evropané měli již delší dobu důvod bojovat proti muslimům, ale že jim v tom dosud bránila ekonomická slabost Evropy. Zajímavým motivem je i to, že autoři říkají, že církev „*snila*“ o rozšíření víry – taková formulace odkazuje na určitou iracionální touhu, nehledě na to, že tu opět jde o personifikaci, neboť tu autoři nechávají „*snít*“ celou instituci.

V rámci učebnice takové pojetí dává smysl, což dokládá i kapitola „*Křesťanská Evropa v zápase s Araby a Vikingy*“⁵² z předchozí části učebnice o raném středověku. V té jsou

⁴⁹ Tamtéž, str. 52

⁵⁰ Tamtéž, str. 52

⁵¹ Tamtéž, str. 52

⁵² Tamtéž, str. 20

Arabové ztotožňováni s islámem, přičemž muslimové a křesťané jsou tu prezentováni jako dlouhodobí oponenti, jejichž animozita vyplývá nikoli z konkrétních činů a událostí, nýbrž z religiózních a kulturních odlišností: „*Od prvních arabských vpádů na evropský kontinent se z islámu a křesťanství stali nepřátelé, kteří se spolu potýkali po celý středověk i dlouhý čas v novověku. Nebyl to však jen zápas náboženský (každá ze znepřátelených stran prohlašovala protivníky za nevěřící), ale i dvou kultur.*“⁵³

A skutečně, vrátíme-li se zpět do naší kapitoly o křížových výpravách, zjistíme, že děj zde začíná španělskou reconquistou, která je prezentována jako první úspěšný „zápas s islámem“, v tomto případě konkrétně s Araby na Pyrenejském poloostrově. Výčet dalších „zápasů s islámem“ pokračuje první křížovou výpravou. Ta podle hlavního výkladu učebnice „*byla se souhlasem papeže vyhlášena,*“⁵⁴ zatímco popis obrázku Urbana II. sděluje, že si prohlížíme papeže vyhlášujícího první křížovou výpravu. Tento příklad ukazuje, že snaha o redukci faktografických údajů v hlavním výkladovém textu mohla vést až k marginalizaci aktéřské odpovědnosti a aktéřské aktivity vůbec. Výsledkem ale je, že primární narativ neříká, kdo křížové výpravy vyhlásil – čtenář se to dozvídá až z doplňujícího textu. Základní text tedy pracuje s tím, že je tato informace samozřejmá, a zřejmě proto ji ani neuvádí.

Cílem výprav bylo podle učebnice „*osvobodit Svatou zemi (Palestinu, ovládanou tehdy seldžuckými Turky) od muslimů*“⁵⁵, dále zajistit poutníkům přístup do svatých míst v Jeruzalémě a „*šířit křesťanské zásady i mimo Evropu*“⁵⁶. Ráda bych se zastavila nad prvním cílem, který je tu zmíněn. To, že v něm autoři jako východního nepřítel označují muslimy, a nikoli samotné seldžucké Turky, posiluje metanarativ boje křesťanů proti islámu. Učebnice také nepředkládá žádný důvod, proč bylo potřeba Svatou zemi od muslimů „osvobodit“.

Posun v událostech přináší zmínka o tom, že „část“ první křížové výpravy se „*již cestou vyžívala v pogromech na Židy*“⁵⁷ a že „*ani šlechtické družiny si nepočínaly ohleduplněji*“⁵⁸. Jeruzaléma se šlechtici „*zmocnili*“⁵⁹, načež dle textu učebnice „*následovalo strašlivé zabijení a loupení*“⁶⁰, které ale není přiřknuto ani jedné z bojujících stran – těžko tedy říci, kdo

⁵³ Tamtéž, str. 22

⁵⁴ Tamtéž, str. 52

⁵⁵ Tamtéž, str. 52

⁵⁶ Tamtéž, str. 52

⁵⁷ Tamtéž, str. 53

⁵⁸ Tamtéž, str. 53

⁵⁹ Tamtéž, str. 53

⁶⁰ Tamtéž, str. 53

„strašlivě zabíjel a loupil“. Vidíme tu názorný příklad toho, jak je možné v textové výpovědi odsunout odpovědnost aktérů.

Obdobný jev nalézáme opět v dalším odstavci, který říká, že po určité době „*padl však Jeruzalém znovu do muslimských rukou*“⁶¹, kde Jeruzalém „*padl do rukou*“ namísto popisného sdělení, že někdo Jeruzalém dobyl (resp. kdo jej dobyl). Za pozornost stojí opětovná identifikace protivníků na základě religiozní, nikoli třeba etnické či rodové příslušnosti („*padl (...) do muslimských rukou*“).

V této chvíli autoři do hlavní výkladové linky vložili dva samostatné doplňující texty: nejprve velmi expresivní a naturalistický výňatek z dobového popisu útrap účastníků první křížové výpravy na cestě do Svaté země z kroniky Fulchera z Charters a dále rozšiřující text o dětské křížové výpravě. V odstavci o dětské křížové výpravě dochází k zajímavé textové situaci, a to k vynechání samotné akce. Nejprve se dozvídáme o tom, že „*neúspěchy na Blízkém východě vedly některé náboženské fanatiky k názoru*“⁶², že by dobít Jeruzalém měly zkusit děti. Tato pasáž opětovně dokumentuje ztrátu odpovědnosti aktérů v textu: „*neúspěchy vedly k názoru*“, tj. za vznik názoru mohou neúspěchy, nikoli konkrétní lidé. Nositele tohoto názoru text dále pejorativně označuje jako „*náboženské fanatiky*“, ale neříká nic o tom, že by tito „*náboženští fanatici*“ přistoupili k jakékoli realizaci onoho vzniklého názoru. Další věta už o dětské křížové výpravě hovoří jako o proběhlém faktu. Od názoru se tak bez popisu dané akce dostáváme až přímo k následkům. „*Dětská křížová výprava měla (...) smutný osud*“,⁶³ sděluje nám text.

„Smutný osud“ je přitom v této kapitole často užívaným hodnotícím slovním spojením, vyskytuje se zde hned několikrát: kromě dětské výpravy, která „*měla smutný osud*“⁶⁴, totiž „*nejsmutnější osud stihl templáře*.“⁶⁵ Nakonec podle učebnice byly „*smutnou kapitolou*“⁶⁶ i křížácké výpravy proti kacířům v rámci evropského kontinentu. Autoři tedy v textu hodnotí tyto smrti celých skupin lidí (dětské výpravy, templářů, kacířů) jako smutné – což vzbuzuje i dojem, že jejich skon byl zbytečný či nezasloužený. Spojení přívlastku „*smutný*“ s podmětem „*osud*“ (či „*kapitola*“) tak nahrává interpretaci defétisticky fatalistické, jako by děti, templáři

⁶¹ Tamtéž, str. 53

⁶² Tamtéž, str. 53

⁶³ Tamtéž, str. 53

⁶⁴ Tamtéž, str. 53

⁶⁵ Tamtéž, str. 54

⁶⁶ Tamtéž, str. 55

ani kacíři nemohli svoji životní prohru ovlivnit. To podporuje i gramatická výstavba vět, kdy je „osud“ či „kapitola“ podmětem, pročež se stává hlavním „aktérem“ věty.

Vložený odstavec nadepsaný „Dětská křížová výprava“ sázený drobným písmem doplňuje poněkud nesystematicky i informace, že se některých křížových výprav účastnili i přední evropští panovníci. Pět z nich vyjmenovává⁶⁷, jako by autoři měli potřebu jména alespoň někam napsat, ale zdráhali se je umístit do hlavního textu se standartní velikostí písma. Jak uvidíme v další kapitole u učebnice podobného autorského týmu pro střední odborné školy, jde o určitou kompenzaci redukce faktografie, kde se u středoškolské učebnice z důvodu nedělení textu na hlavní a vedlejší vrátí veškeré faktografické údaje zpět do primárního výkladu. V základním výkladu ale v učebnici pro gymnázia vystupuje pouze jedna konkrétní postava, a to španělský hrdina reconquisty Cid.

Hlavní výklad dále říká, že existovaly i jiné cíle křížových výprav (než zmiňované osvobození Jeruzaléma od muslimů), např. Benátky chtěly křížovým tažením oslabit svého obchodního konkurenta, Byzantskou říši. Po křížových výpravách pak podle učebnice zbyly dva typy památek: ruiny hradů a rytířské církevní řády. Tři z nich vyjmenovává v drobném doplňujícím textu.

Na dovršený hlavní příběh, který má tragickou zápletku i tragický výsledek, navazuje podkapitolka v duchu katarze, která říká, že význam křížových tažení je přes jejich neúspěch v určitém ohledu veskrze pozitivní. Spočívá hlavně v rozšíření „*nevalného zeměpisného rozhledu*“⁶⁸ Evropanů a příspěvku k poznání židovské kultury i arabského muslimského světa (aniž by se autoři pozastavovali nad tím, že nyní zmiňují Araby, přestože nejprve tvrdili, že křížáci táhli proti Turkům). Evropané prý též navázali vztahy s obchodníky i učenci, zejm. arabskými matematiky a lékaři. Jako konkrétní materiální novinky, o které se Evropané obohatili, autoři zmiňují bavlnu, papír, cukrovou třtinu.

V této učebnici je kapitola týkající se křížových výprav doplněna ještě o část, která ve většině učebnic chybí – jde o odstavec o křížových výpravách v rámci evropského kontinentu: proti pohanům a proti kacířům.⁶⁹ Běžně jsou do klasických křížových výprav v učebnicích počítány (a do samostatné kapitoly o křížových výpravách zařazovány) pouze ty, které směřovaly na Blízký východ. Z tohoto pojetí se tato učebnice vymyká už tím, že definovala křížové výpravy jako boj proti muslimům, čímž se do kapitoly dostala i hispánská

⁶⁷ Tamtéž, str. 53

⁶⁸ Tamtéž, str. 54

⁶⁹ Tamtéž, str. 55

reconquista. Nicméně vzhledem k definici křížových výprav jako „zápasu s islámem“ rozšíření výkladového textu kapitoly o křížových výpravách i na výpravy proti nemuslimům postrádá systematičnosti. Tento odstavec působí poněkud aditivně také z důvodu, že je narativ tažení proti muslimům vystavěn v uzavřenou zápletku, která odpovídá výstavbě klasické tragédie včetně závěrečné očištné katarze, kde se dozvídáme, co aktéři na cestě ke zkáze získali (mapy, matematiku a cukrovou třtinu).

Pasáž o evropských křížových výpravách je ke kapitole připojena spojovací frází, že tažení v rámci evropského kontinentu byla pořádána „*po skončení výprav na Blízký východ (...) jako určitá náhrada.*“⁷⁰ Interpretace evropských tažení jakožto „náhrady“ za tažení na Blízký východ ve výsledku ukazuje na to, že autoři chápou jako samozřejmý předpoklad to, že existovala určitá potřeba pořádat nějaké výpravy, ať už byly motivované jakkoli a směřovaly kamkoli. Ve výsledku to můžeme interpretovat také tak, jako by rytíři všech dob byli plni potřeby bojovat a táhnout do boje; jako by se potřebovali vyřádit, a bylo vcelku jedno, kde a proč. Na toto tvrzení v tomto místě už ovšem navazuje kapitola jiná, o rytířích obecně.

⁷⁰ Tamtéž, str. 55

3.2 Čornej 2008: Pro odborné školy o středověké netoleranci.

Takřka totožný text ke křížovým výpravám jako ten, který jsme představili v předchozí podkapitole, nabízí jednoduchá učebnice pro střední odborné školy téhož kolektivu autorů doplněného o M. Kudryse⁷¹, která pokrývá celé dějiny. Kapitola o křížových výpravách je zde publikována téměř ve stejném rozsahu, jako v učebnici pro gymnázia a pro střední školy; základní text je víceméně zachován, tj. hlavní narativ je nezměněn. Rozsah kapitoly byl pro odborné školy oproti učebnicím pro gymnázia lehce zkrácen, což se projevuje absencí citovaného pramenu (vyprávění Fulchera de Charters) a pouze dvěma obrázky namísto čtyř – zatímco studentům gymnázií jsou navíc předloženy i „dobové“ obrázky Alfonse VIII. a papeže Urbana II. vyhlášujícího výpravu, čtenáři z řad studentů odborných středních škol si prohlédnou pouze fotografii hradu Krak des Chevaliers a mapu křížových výprav. Zdá se, že autoři pokládají obrazový materiál a útržky z pramenů za pouze ilustrační, a tudíž snadno vypustitelné, zatímco vlastní výkladový text, tj. autorský narativ, za neredukovatelný. Vidíme zde tedy, že se autoři snaží předložit „správný“ výklad dějin v již hotovém příběhu, který dává jednoznačný smysl.

Samotný text není v této učebnici dělen na základní a doplňující, ale autoři pokládají některé informace, které jsou pro gymnázia označena jako rozšiřující texty nad rámec závazného učiva, za tak podstatné (či přinejmenším nevynechatelné), že je pro odborné školy integrují do základního výkladového textu. V hlavním výkladu se tak objevují oproti gymnaziální učebnici i jména slavných evropských panovníků, kteří se výprav účastnili, nebo vyjmenování rytířských řádů.

Na základě srovnání obou učebnic tak vychází najevo na jedné straně snaha vyčlenit faktografické informace (jména, názvy) do rozšiřujícího textu, tj. do takového textu, který nemusí být nutně pokládán za základní látku, kterou by měl student znát např. do testu. Na druhé straně ale vidíme, že se faktografie, která je v případě rozdělení textu na základní a rozšiřující umístěna v oné méně závazné části, v případě zrušení dělení na základní a rozšiřující neztratí, nýbrž že se objeví dokonce v hlavním textu. Zatímco tak studentům středních škol a gymnázií autoři předkládají faktografii jakoby spíše pro zajímavost, pro posluchače odborných škol ji řadí do hlavního výkladu, což je vzhledem k deklarované nižší důležitosti dějepisné výuky pro odborné školy poněkud paradoxní. Zdá se, že faktografie (v

⁷¹ 2008 – ČORNEJ, P. – ČORNEJOVÁ, I. – PARKAN, F – KUDRYS, M.: Dějepis pro střední odborné školy, Praha: SPN

tomto případě reprezentovaná výčetem panovníků, kteří se zúčastnili křížových výprav, a názvy rytířských řádů) zůstává pro autory stále něčím, co není možné zcela vynechat, a že určitým způsobem sice přistupují na její redukci či upozadění grafickými metodami, nicméně pokud toto není možné, nejsou ochotni připustit její úplné vypuštění. Když tedy není možné umístit faktografické údaje do graficky podřadné oblasti, objeví se opět v hlavním výkladovém textu.

Zdá se, že se ale autoři snažili učebnici přizpůsobit studentům odborných škol tím, že na některých místech více vysvětlují, např. vložení závorky za pojem: „*přístup k Božímu hrobu (místo údajného uložení Ježíšových ostatků)*“⁷². Nejvýraznějším místem, kde autoři oproti gymnaziální učebnici vkládají vysvětlení, je hned druhý odstavec kapitoly, který vysvětluje středověké hodnoty, ze kterých dle výkladu plynula i náboženská netolerance: „*Středověké myšlení nepokládalo toleranci za hodnotu, považovalo ji naopak za slabost.*“⁷³ Jako hodnotu prý toleranci viděli až filozofové v 17. století. Podle textu tedy snášenlivost nebyla ve středověku hodnotou, nejvyšší hodnotou byl Bůh – a tyto dvě věci (snášenlivost a Bůh) se tu jeví jako vzájemně se vylučující. „*Zápas s islámem (...) pojímaly obě zneprátelené strany jako svatou válku, tedy boj za nejvyšší (absolutní) hodnotu, již představoval Bůh a jeho zákon. Toto pojetí ve své podstatě vylučovalo snášenlivost (toleranci).*“⁷⁴ Text se zde až trochu šroubovaně snaží podat i to, že v boji mezi křesťanstvím a islámem byly nábožensky netolerantní obě strany (obě zmiňované zneprátelené strany, tj. křesťané a muslimové, jistě „nezápasily s islámem“). Tuto tezi tedy autoři pro jistotu opakují ještě jednou a jasněji v závěru odstavce: „*Stejně netolerantní jako křesťanští bojovníci vrcholného středověku byli ovšem i stoupenci islámu.*“⁷⁵

Myšlenku, že ve středověku byli lidé netolerantní, učebnice ještě posiluje v sekci „otázky a úkoly“, když po studentech chce, aby vysvětlili „*proč nebyla pro středověké křesťany náboženská a názorová snášenlivost hodnotou.*“⁷⁶

Učebnice pro odborné školy také oproti gymnaziální učebnici nepřináší formulace, které by fatalisticky poukazovaly na „smutný osud“, který „postihl“ některé skupiny. Některé takové formulace, které jsme viděli v učebnicích obdobného autorského kolektivu pro

⁷² Tamtéž, str. 60

⁷³ Tamtéž, str. 59

⁷⁴ Tamtéž, str. 59

⁷⁵ Tamtéž, str. 59

⁷⁶ Tamtéž, str. 61

gymnázia, tato učebnice úplně vynechává, v jednom případě pak adjektivum „smutný“ nahrazuje slovem „svébytný“ – křížácké výpravy proti kacířům tu oproti gymnaziální učebnici nejsou „smutnou“, nýbrž „*svébytnou kapitolou*“⁷⁷, ačkoli není zcela zřejmé, co tímto výrazem autoři myslí.

Pozoruhodné se mi při srovnání obou učebnic zdá i to, že prostor věnovaný křížovým výpravám nebyl pro odborné školy zredukován ve stejném poměru, ve kterém tu bylo zkráceno celé období, kterým se zabývá díl učebnice pro gymnázia. Zdá se, že křížové výpravy připadaly autorům v rámci historie jako relativně podstatné, a to natolik, že byl jejich výklad zachován v co nejširším rozsahu.⁷⁸ Svoji roli v tom mohlo hrát to, že téma křížových výprav umožňuje reprezentovat dobové ideové spory v podobě pro studenty atraktivnějšího a snáze uchopitelného fyzického konfliktu.

⁷⁷ Tamtéž, str. 61

⁷⁸ Učebnice pro gymnázia má 160 stran pro období mezi 9. stol. a cca rokem 1740, z toho 3 strany jsou věnovány křížovým výpravám. Učebnice pro odborné školy má 240 stran, ale pokrývá dějiny od pravěku po současnou dobu. Období shodné se zmiňovaným dílem učebnice pro gymnázia má cca 70 stran, z čehož křížové výpravy zabírají 2,5 strany.

3.3 Čapek 2001: Jeden z konfliktů církve s ne-církví.

Příběhu křížových výprav není v Pátkově a Čapkově učebnici dějepisu pro střední odborné školy⁷⁹ věnována samostatná kapitola. Křížové výpravy tu nacházíme v kapitole „Svatá říše římská a církve“, která o říši vypráví jako o jednom z rozdrobených a (kupříkladu oproti Anglii a Francii) necentralizovaných útvarů. Tato kapitola je vyprávěna jako sled tří konfliktů: prvním je boj o investituru, druhým křížové výpravy, třetím italské spory mezi papežem a Štaufy.

Ačkoli se jedná o konflikty různé povahy, to, že jsou zde vyjmenovány s pořadovými čísly, je ve výkladu staví zdánlivě na stejnou úroveň. Přesto ale není na první pohled zcela snadné říct, co je těmto třem konfliktům společné. Samotná učebnice nejprve vypráví příběh boje o investituru, ve kterém podle ní šlo o snahu církve „nabýt vrchu nad mocí císařovou“⁸⁰ a o „*hospodářskou a duchovní nezávislost církve na světské moci*.“⁸¹ První formulaci přitom chápou co do obsahu požadavku církve jako výrazně silnější: formulace „nabýt vrchu nad mocí“ totiž zahrnuje významově více, než pouhé získání nezávislosti na světské moci. Druhý byl podle výkladu konflikt „do něhož byla zapojena celá Evropa“⁸², totiž křížové války. Třetí konflikt „světské a církevní moci“⁸³ byl boj o Itálii.

Snad právě definice třetího konfliktu signalizuje, co by mělo být těmto třem vyjmenovaným konfliktům společné – ve všech třech vystupuje církve proti ne-církvi: proti světským mocnárům, či v případě křížových výprav proti nevěřícím.

A to je také jedním z nejzajímavějších momentů v samotném výkladu křížových výprav. Oproti jiným textům totiž nejsou vykládány jako boj křesťanů proti islámu, nýbrž jako boj křesťanů proti nevěřícím (Turkům), dokonce je tu slova nevěřící užíváno bez uvozovek. Samotnou motivací pro vyhlášení výprav přitom nebyla víra Turků, resp. jejich učebnicí deklarovaná absence náboženského vyznání, nýbrž to „že obsadili památná místa“⁸⁴

⁷⁹ 2001 – ČAPEK, V. – PÁTEK, J.: *Dějepis pro střední odborné školy. Základní směry dějinného vývoje.*

Praha: Nakladatelství Scientia

⁸⁰ Tamtéž, str. 49

⁸¹ Tamtéž, str. 49

⁸² Tamtéž, str. 49

⁸³ Tamtéž, str. 51

⁸⁴ Tamtéž, str. 49

a „zastavili evropský obchod s východem“⁸⁵. Učebnice se ve výkladu náboženství křížáckých protivníků nejen nevěnuje, ale dokonce islám ani nezmiňuje. Konstatuje pouze, že seldžučí Turci obsadili Sýrii a Palestinu, proto se byzantský císař a patriarcha obrátili na papeže s žádostí o pomoc. Učebnice zde pouze informuje, že „papež Urban II. (...) vyhlásil křížovou výpravu proti nevěřícím.“⁸⁶

První výprava byla podle autorů úspěšná v Malé Asii. Byla ale také „katastrofou pro Židy žijící v Porýní“⁸⁷, protože „křížáci vyvraždili prakticky všechny židovské komunity ve městech s přesvědčením, že slouží svaté věci.“⁸⁸ Podobné se odehrávalo i v západní Evropě a utvrdilo tak v židech „myšlenku sebeobětování pro víru“⁸⁹, která podle učebnice přetrvala a podílela se i na pozdějším přístupu židů k holocaustu. Na tomto místě se zastavíme ze dvou důvodů. Prvním je to, že autoři zde vypráví o židech jako o pasivním národu, který se v různých historických dobách „nechává“ vyvraždovat, a ještě toto pokládá za součást své identity. Židé tu tak stojí v protikladné pozici vůči křížákům, kteří jsou už jenom tím, že vytáhli, ze své podstaty aktivními aktéry. Druhým důvodem, proč se pozastavit nad pasáží o křížáckém vyvraždování židů v této učebnici je to, že se nejedná o zcela nový autorský text. Velice podobnou pasáž totiž najdeme v o několik let starší učebnici Zdeňka Beneše, a to sice nikoli v kapitole o křížových výpravách, nýbrž v kapitole „Středověká společnost“⁹⁰. Učebnice Čapkova a Benešova jsou si v tomto místě nejen obsahově, ale i formulačně natolik podobné, že je možné předpokládat, že autoři novější z nich text ze starší víceméně přebrali a pouze jej mírně upravili.

⁸⁵ Tamtéž, str. 49

⁸⁶ Tamtéž, str. 49

⁸⁷ Tamtéž, str. 50

⁸⁸ Tamtéž, str. 50

⁸⁹ Tamtéž, str. 50

⁹⁰ Beneš 1994, str. 62-68

Pro názorné srovnání zde uvedu oba texty v plném znění:

Beneš 1994

„Ale skutečnou pohromou se pro židovské obyvatelstvo stalo vyhlášení 1. křížové výpravy. Ovzduší vypjaté religiozity, jež je doprovázelo, nemohlo obejít židovský problém. Nejtvrději dopadla „trestající“ ruka křižáků na židovské komunity v porýnských německých městech. Tamější židé byli téměř vyvražděni. Podobné pogromy se však odehrály i na jiných místech západní Evropy. Toto první velké pronásledování utvrdilo v židovském národě myšlenku sebeobětování pro víru, jež pak sehrála v židovských dějinách významnou roli. Nermalou měrou se podílela i na jejich vztahu k holocaustu (tj. „úplnému zničení“) v průběhu druhé světové války.“⁹¹

Čapek 2001

„V ovzduší zvláště vypjatého náboženského citění byla první křížová výprava katastrofou pro Židy žijící v Porýní. Křižáci vyvraždili prakticky všechny židovské komunity ve městech s přesvědčením, že slouží svaté věci. Podobné pogromy probíhaly i v jiných částech západní Evropy. Taková pronásledování utvrdila v židovském národě myšlenku sebeobětování pro víru, jež pak sehrála v židovských dějinách významnou roli a podílela se např. i na přístupu mnohých Židů k holocaustu v průběhu druhé světové války.“⁹²

Tak velká textová shoda ukazuje na to, že je sice možné narativy učebnic dějepisu pokládat za autorsky konstruované, ale nikoli za kompletně vytvořené pouze samotnými deklarovanými autory dané učebnice. Jak uvidíme dále, nejedná se o ojedinělý případ přejímání a recyklace textu starších učebnic. Místy se tak v učebnicích setkáváme se stejnou argumentací, kterou už přinesli autoři učebnic staršího data, ale někdy je shoda textu (jako zde) dokonce i v rovině formulační, kdy nacházíme pasáže s naprosto shodnými frázemi, slovními spojeními, i celými větami.

Učebnice dále pokračuje informací o tom, že další křížová tažení do Malé Asie neměla úspěch a „výpravy skončily tak, jak začaly – všechna získaná území byla Turky dobyta zpět.“⁹³

⁹¹ Tamtéž, str. 65

⁹² Čapek 2001, str. 50

⁹³ Tamtéž, str. 50

„*Význam výprav byl ale především jiný než čistě vojenský,*“⁹⁴ dozvídáme se v závěru příběhu. Evropané se poučili a poznali nové luxusní zboží i životní styl vyšší úrovně. V odstavci věnovaném právě těmto kladným aspektům se dozvídáme mnohá zlepšení, o nichž se domnívám, že je těžko můžeme všechny s klidným svědomím dávat do souvislosti právě a jen s křížovými výpravami, např. nevidím zjevnou souvislost křížových výprav s rozvojem dvornosti k ženám. Odstavec se však snaží navozovat představu zjemnění mravů, zlepšení hygieny, luxusu a přepychu právě jako důsledku křížových výprav. Text tu útočí na všechny smysly, když kromě přepychové módy a spodního prádla zmiňuje i horké koupele, voňavky a ostrou stravu. Dokonce i rozvoj zbrojařství v souvislosti s válečnými výboji je tu jazykově (metaforou) přizpůsoben tak, aby do zjemnělého odstavce zapadl: výroba zbraní v té době prý „*kvetla*“⁹⁵.

Celkově je z výkladu učebnice znát snaha o co nejdůslednější minimalizaci faktografických údajů a redukci rozsahu textu pro potřeby odborných škol. O to více překvapí relativně rozsáhlá orientalisticky⁹⁶ laděná závěrečná pasáž o přínosech křížových výprav. Nicméně takřka zcela jsou vynechána jména postav, a tak jsou někteří aktéři identifikováni pouze svojí funkcí, tedy např. „*byzantský císař*“⁹⁷, nebo „*korunované hlavy*“⁹⁸, „*anglický a francouzský král a císař*“⁹⁹. Jediným jmenovaným je tu papež Urban II.¹⁰⁰ Autoři sice omezují jména a konkrétní názvy, ale nechtějí se v rámci zestručnění vzdát celého rozsahu různých událostí a jejich vysvětlení (např. epizody o dětské křížové výpravě), a proto je text jakoby zahuštěn. Vznikl tím místy až poněkud kostrbatý koncentrát, který je navíc v této formě srozumitelný spíše čtenářům, kteří jeho materii již znají.

Najdeme zde i taková místa, kde určitá zkratka nahrazuje širší vysvětlení a ospravedlňuje jednostranný pohled textu učebnice. Některé formulace umožňují autorům vyhnout se obšírnému vysvětlování podrobností, které by byly v protikladu s jejich vlastním výkladem: „*první skutečná výprava*“¹⁰¹ se tak podle nich konala až rok po vyhlášení křížových výprav. Použitím slova „*skutečná*“ se tak vyhýbají vyprávění o předchozích ne

⁹⁴ Tamtéž, str. 51

⁹⁵ Tamtéž, str. 51

⁹⁶ SAID, E. W.: *Orientalismus: západní koncepce Orientu*. Praha: Paseka, 2008

⁹⁷ 2001 – ČAPEK, V. – PÁTEK, J.: *Dějepis pro střední odborné školy*, str. 49

⁹⁸ Tamtéž, str. 50

⁹⁹ Tamtéž, str. 50

¹⁰⁰ Tamtéž, str. 49

¹⁰¹ Tamtéž, str. 50

příliš úspěšných, možná poněkud ukvapených a nadšených a ne příliš dobře organizovaných taženích, která zde ale touto formulací odsoudili k vynechání jako „nedostatečně skutečná“ (v jiných učebnicích jsou často pojmenovány jako tažení „lidových houfů“). Obdobný případ formulace, která autorům umožňuje zamlčet některé aspekty děje, tu nacházíme při vysvětlení motivace křížáků: „*mnozí z rytířů i dalších účastníků výpravy se k tažení do Svaté země připojili z hlubokých náboženských pohnutek.*“¹⁰² Použití slova „mnozí“ tak umožňuje chápat motivaci jako většinovou, ale nikoli jedinou, takže výklad neodporuje jiným dějepisným textům, které uvádějí celou škálu křížáckých motivací, aniž by zde ale autoři museli uvést celý jejich výčet. Mnozí byli motivováni nábožensky – což ale nemusí nutně znamenat, že všichni, podnětů mohla být celá řada, nicméně prostor pro ně v učebnici není.

Poněkud rozpačité je pak zakomponování příběhu křížových výprav mezi další dva konflikty. To je zde provedeno zejména řadovou číslovkou „*druhý konflikt*“¹⁰³, což dává čtenáři jasně najevo, že mezi zbývající dva nějakým způsobem patří. Těžko ovšem v kontextu ob stojí, že šlo o „*druhý konflikt, do kterého byla zapojena celá Evropa, se týkal křížových válek*“¹⁰⁴, neboť další dva konflikty se zjevně netýkaly celé Evropy. Perličkou tohoto napojení je pak kostrbatá jazyková konstrukce (resp. sémantický pleonasmus, který přechází až v nesmyslnou větnou konstrukci), že „*konflikt (...) se týkal křížových válek*“.¹⁰⁵

Přehlednosti výkladu by také pro čtenáře, který materii nezná, pomohlo lepší uchopení geografických termínů. Domnívám se, že je matoucí paralelní užívání jak současných politicko-geografických názvů (např. Sýrie¹⁰⁶), tak termínů, které označují dobové státní útvary (Byzantská říše¹⁰⁷), a zároveň i označení spíše ideově vymezených území (Svatá země¹⁰⁸). Tato nekonzistence v úrovni vymezení geografického prostoru může nepoučeného čtenáře dovést k dezorientaci v některých dějích (student může znejistět v pasážích, kde Turci obsadí Sýrii a Palestinu, pročež byzantský císař chce od papeže pomoci vyhnat Seldžuky ze Svaté země apod.), což nicméně odbornému zraku profesionálního historika může utéci, neboť je se všemi druhy názvů lokací dobře seznámen.

¹⁰² Tamtéž, str. 50

¹⁰³ Tamtéž, str. 49

¹⁰⁴ Tamtéž, str. 49

¹⁰⁵ Válka je zde totiž synonymem sporu; tamtéž, str. 49

¹⁰⁶ Tamtéž, str. 49

¹⁰⁷ Tamtéž, str. 49

¹⁰⁸ Tamtéž, str. 49

Celkově je možné říci, že učebnice byla do značné míry zestručněna na úkor srozumitelnosti. Je i ukázkou toho, že ne vždy redukce faktografie vede k požadovanému zjednodušení recepce učební látky – domnívám se, že text, v němž je narativ kvůli snaze o zestručnění rozdroben natolik, že je obtížné najít v něm koherentní linii výkladu a určitou logiku událostí, nutí ve výsledku studenty k vyšší míře memorování, než texty s podrobnější argumentací, byť by byly co do rozsahu delší.

3.4 Beneš 1994: Kořistnictví pod rouškou náboženské ideje

Učebnice *Dějiny středověku a prvního století raného novověku*¹⁰⁹ z pera současné autority v oblasti učebnic dějepisu Zdeňka Beneše poskytuje křížovým výpravám zdaleka největší prostor ze zde prezentovaných učebnic. Kromě hlavního výkladového textu v kapitole o křížových výpravách najdeme i několik úryvků dobových pramenů i množství obrázků doprovázených rozsáhlými popisky. Ve srovnání s ostatními učebnicemi se také autor nezděráhá jmenovat celou řadu aktérů, a tak v hlavním výkladu najdeme celkem 9 konkrétních jmen a další postavy pak nacházíme v doplňujících textech např. jako autory citovaných pramenů.

Učebnice předkládá evropské dějiny „rozčleněné do tří velkých evropských kulturních okruhů – západního, východního a islámského“¹¹⁰. Tímto prizmatem vidí i křížové výpravy, jejichž význam shrnuje jako vzájemnou kulturní výměnu mezi těmito třemi kulturními okruhy: mezi západními katolíky, východní ortodoxií a muslimy. Oproti jiným učebnicím tak vyzdvihuje vzájemné ovlivnění všech stran a nezdůrazňuje tedy pouze jednostranný přínos tažení pro křižáky.

Vzájemné obohacení je tedy deklarovaným výsledkem křížových výprav, jak ale učebnice podává jejich důvod? Autor tu nezůstává u monokauzálního vysvětlení, nýbrž naopak velmi zdůrazňuje, že křížové výpravy měly mnoho motivací, a vyzdvihuje i rozdíly mezi deklarovaným cílem a reálnými příčinami tažení: na jedné straně tu tak stojí důvody ideové, resp. náboženské, na druhé pak materiální, kořistnické. „*Proklamovaným cílem bylo dobytí Jeruzaléma (...) osvobození z rukou „nevěřících“, tj. muslimů. Za ideou osvobození Božího hrobu se však skrývaly i příčiny hospodářské a politické,*“¹¹¹ dozvídáme se hned v úvodu kapitoly. V návaznosti na to autor zdůrazňuje, že i epizoda dětské křížové výpravy „*prozrazuje složitost a vnitřní rozporuplnost křížových výprav,*“¹¹² které podle něj „*byly i střetem dvou kultur.*“¹¹³

Je přitom třeba upozornit, že Beneš v rámci učebnice užívá pojmu kultura poněkud nesystematicky. Zdá se, že pro něj znamená především kulturu uměleckou, která je podle něj

¹⁰⁹ 1994 – BENEŠ, Z.: *Dějiny středověku a prvního století raného novověku*. Praha: Práce

¹¹⁰ Tamtéž, str. 6

¹¹¹ Tamtéž, str. 76

¹¹² Tamtéž, str. 76

¹¹³ Tamtéž, str. 76 (v popisku obrázku boje křižáckého a muslimského rytíře na koních)

svázána zejména s vládnoucí třídou, resp. s církví, nicméně určitý poněkud inferiorní druh kultury připisuje i vrstvám nižším. Tento přístup ke kultuře nacházíme v dosti explicitní podobě např. v kapitole „Vzdělanost a umění raného středověku“: „*Středověk vytvořil zcela svébytnou a od antické podstatně odlišnou kulturu (...) Po dlouhá staletí byla její téměř výhradní nositelkou církev (...) To ale neznamená, že by si jak poddaní, tak i vyšší společenské vrstvy nevytvářely vlastní kulturu každodenního života, zahrnující styl bydlení, odívání, chování a že by se v jejich životě alespoň částečně neobjevovaly prvky vyšší kultury, jak jim je zprostředkovávala a předávala církev.*“¹¹⁴ V dalším textu pak jako kulturu popisuje především umění a elitní učenost a literaturu. Při takovém pojetí pak není zvlášť překvapivé, že se jím stanovené „kulturní okruhy“ geograficky kryjí s tehdejší lokalizací jednotlivých náboženství, protože v jeho pojetí má kulturu v rukou církev, resp. vládnoucí třída. Za pomoci kultury (rozuměj „za pomoci umění“) je běžnému obyvatelstvu přibližováno náboženství, které legitimizuje existenci a mocenské nároky vládnoucí třídy. I v kapitole o Byzantské říši se tak dozvídáme, že úkolem umění „*bylo přivádět obyvatele říše ke zbožnosti a víře*“¹¹⁵ a že „*umění se stávalo politickým prostředkem. Tomu odpovídá i jeho sociální základna,*“¹¹⁶ přičemž nositelem umění byla podle autora v Byzantské říši aristokracie a vysoká státní byrokracie. Z toho vyplývá, že pokud autor v případě křížových výprav mluví o střetu kultur, jedná se v jeho pojetí kultury v zásadě o střet ideových rámců, které jsou vytvořeny vládnoucími strukturami za účelem manipulace běžného obyvatelstva. Zcela zřetelně tak v textu můžeme rozpoznat reziduální stopy marxistického materialistického smýšlení, o němž bude pojednáno v následujících kapitolách.

Ke tvrzení, že náboženský motiv byl pouze rouškou jiných cílů křížových výprav, se autor vrací i o několik kapitol dále, když v titulku obrázku dobytí Konstantinopole křížáky říká, že „*proradnost provází celé lidské dějiny a může na sebe vzít i náboženské zdůvodnění.*“¹¹⁷

Další příčiny křížových válek mimo deklarované náboženské cíle byly podle Beneše materiální povahy. Ty se přitom v různých vrstvách obyvatel lišily: demografická situace po agrární revoluci způsobila, že pro lid v Evropě nebylo dost půdy, navíc usazení na nové půdě umožnilo poddaným osvobodit se od mnoha povinností. Pozemky postrádali i mladší

¹¹⁴ Tamtéž, str. 69

¹¹⁵ Tamtéž, str. 49

¹¹⁶ Tamtéž, str. 49

¹¹⁷ Tamtéž, str. 101

(neprvorození) šlechtičtí synové, kteří kvůli pravidlu majorátu (dědictví jen nejstaršímu synovi) půdu nedělili. Podle autora *“právě křížácké války byly jednou z největších kolonizačních akcí, jaké středověká Evropa uskutečnila.”*¹¹⁸ Další zainteresovanou stranou v křížových výpravách byla italská města, která bohatla jak na samotných taženích, tak na obchodu s Orientem. Jako další z příčin křížových válek uvádí učebnice i byzantskou prosbu o pomoc proti Turkům, ovšem nijak nekomentuje politický zájem papeže Urbana II. na vyslyšení této prosby. Autor již v úplném začátku kapitoly vysvětluje, že křížová tažení byla *„motivována i zdůvodňována náboženskými důvody“*¹¹⁹, později se ale vrací i k náboženskému zdůvodnění křížových tažení: *„obrovský ohlas“*¹²⁰ mohla podle něj mít papežská výzva právě jedině díky *„mimořádnému vzepětí náboženské víry v 11. století.“*¹²¹ Náboženství je tak sice podle jeho výkladu na jednu stranu pouze deklarovaným důvodem, který legitimizuje tažení a přitom zastírá důvody materiální povahy, na druhou stranu je ale *„mimořádné vzepětí náboženské víry“* mezi obyvatelstvem tím, co umožnilo realizaci výprav. To by znamenalo, že se autor domnívá, že náboženství bylo využíváno vládnoucí třídou k ospravedlnění a legitimizaci výprav, a zároveň ale i to, že skrze náboženství byla zmobilizována výrazně početnější třída nižší. Opět zde nacházíme nereflektované prvky myšlení historického materialismu.

Výklad se dále podrobně věnuje prvním čtyřem křížovým výpravám, včetně jejich předehry v podobě tažení kazatelů s *„houfy chudých rolníků“*¹²², kterou započítává jako první část dvojdílné 1. křížové výpravy. Rozdělení textu na odstavce se samostatnými nadpisy je ale provedeno tak, že by podle něj při troše nepozornosti bylo možné zaměnit úspěchy druhé části první výpravy za úspěchy samotné 2. křížové výpravy, protože odstavec nadepsaný *„II. křížová výprava“*¹²³ začíná větou *„Tato druhá část výpravy dosáhla vůbec největších územních zisků,“*¹²⁴ a až dále se dozvíme, že druhá křížová výprava se *„neúspěšně pokusila zvětšit“*¹²⁵ území obsazené prvními křížáky a pochopíme, že „tato druhá část“ znamenala *„druhou část první křížové výpravy“*. Během dvanáctého století se křížáci stále střetávali

¹¹⁸ Tamtéž, str. 76

¹¹⁹ Tamtéž, str. 76

¹²⁰ Tamtéž, str. 77

¹²¹ Tamtéž, str. 77

¹²² Tamtéž, str. 77

¹²³ Tamtéž, str. 78

¹²⁴ Tamtéž, str. 78

¹²⁵ Tamtéž, str. 78

s muslimy, nicméně „*zlom v podstatě rovnovážném poměru sil přinesla až bitva u Hattínu*,“¹²⁶ jejíž výsledek autor interpretuje pro křižáky jako „*zdrucující porážku*“¹²⁷ a jejich další počínání jako již jen „*zoufalou obranu*“¹²⁸. Tyto expresivní výrazy podtrhují tragiku narativu, která v tomto bodě dosahuje bodu, od něž vše bude jen horší a horší.

„*Pokusem o zvrát nepříznivé situace*“¹²⁹ byla třetí křížová výprava, jíž se účastnili významní evropští panovníci: „*Přes vnější lesk a nespornou vojenskou sílu však zůstalo jen u pokusu: reálné výsledky byly mizivé.*“¹³⁰ Panovníkům zde přísluší lesk, ale jediné snaha o zdobný sloh může ospravedlnit použití přívlastku „*nesporná*“ pro vojenskou „*sílu*“, jejíž „*výsledky byly mizivé*“, neboť významově jde o protimluv (oxymorón).

„*Že jsou výpravami i ryze kořistnickými, plně odhalila čtvrtá výprava,*“ kterou do vlastních rukou převzali ziskuchtiví Benátčané, dozvídáme se dále. Za pozornost stojí dichotomie motivů skrytí a odhalení, která zde odděluje různé roviny zdůvodnění historického dění: zatímco v úvodu kapitoly autor říká, že „*za ideou osvobození Božího hrobu se však skrývaly i příčiny hospodářské a politické*“¹³¹, zde již tvrdí, že tyto „*skryté*“ motivy (totiž kořistnictví) čtvrtá výprava „*plně odhalila*“¹³². Autor zde také natolik zdůrazňuje kořistnickou motivaci výprav, že se až dopouští dalšího nenápadného oxymorónu: „*i ryze kořistnickými*“. Slovo „*ryze*“ totiž upozorňuje na výlučnost (v tomto případě na výlučně kořistnické cíle křížových výprav), zatímco souřadná spojka „*i*“ významově odkazuje k dalším možným motivacím a tedy tomu, že kořistnické cíle nebyly jediným hnacím kolem křižáckých tažení.

Barvitost výkladu o hmotných motivacích tažení čtvrté výpravy stylisticky podporuje i použití expresivních slov, právě jako „*kořist*“¹³³, „*kořistnický*“¹³⁴, nebo „*vydrancovat*“¹³⁵.

¹²⁶ Tamtéž, str. 78

¹²⁷ Tamtéž, str. 78

¹²⁸ Tamtéž, str. 78

¹²⁹ Tamtéž, str. 78

¹³⁰ Tamtéž, str. 78

¹³¹ Tamtéž, str. 76

¹³² Tamtéž, str. 78

¹³³ Tamtéž, str. 79

¹³⁴ Tamtéž, str. 78

¹³⁵ Tamtéž, str. 79

Další křížové výpravy jsou zmíněny jen souhrnně a konec křížových výprav je tu podán jako anihilace křížáků, kdy pod útoky nepřátel „*mizela jedna křížácká pevnost za druhou*“¹³⁶ a „*křížácké státy zmizely z mapy světa.*“¹³⁷

Událostní část výkladu doplňuje vyprávění o dětské křížové výpravě, která zde figuruje jako podpora pro narativ kořistnictví, ale i pro autorem deklarovanou různorodost příčin křížových výprav. Dětská výprava je zařazená v rozporu s chronologickým řazením příběhu na závěr a má být podle autora „*drastickým důkazem hlubokého prolínání ideových a kořistnických cílů křížových výprav.*“¹³⁸ Nicméně v jeho výkladu nenacházím žádnou spojitost kořistnického cíle křížových výprav s výpravou dětí. Podle autora neúspěchy profesionálních vojáků „*vedly v Evropě ke zrození nevšední myšlenky, podle níž mohou Boží hrob osvobodit jenom ti, kteří sami žijí bez hříchu.*“¹³⁹ Tato teologicky zakotvená myšlenka pak podle autora učebnice „*logicky*“¹⁴⁰ vedla k myšlence poslat do boje děti.

Deklarovanou logiku zde pokládám za způsob legitimizace některých činů. Logiku totiž chápu jakožto rozumové vyvozování, které při použití vhodného postupu nutně vede v jediný správný výsledek. Autor se tak snaží ospravedlnit dětskou výpravu, kterou jinak popisuje jako „*pro dnešního posuzovatele šokující*“¹⁴¹ a „*tragickou*“¹⁴², tím, že ukazuje, že pro středověkého člověka platila stejná logika (tj. nepřemýšlel nelogicky), nicméně své logické uvažování začínal z jiných vstupů (z teologické představy hříchu a jeho vlivu na úspěch akce), a proto měl i jiné výstupy.

Na „logiku“ se autor učebnice odvolává ještě na jiném místě kapitoly, a to když vysvětluje rozpory mezi východní a západní církví. Autor tu říká, že „*je logické, že první kontakt mezi východní a západní církví (...) se uskutečnil na půdě církevního koncilu.*“¹⁴³ Vzápětí ale uvádí, že „*úkolem tohoto koncilu (...) však nebylo řešit tento problém.*“¹⁴⁴ Na tomto místě tak ona „logika“ slouží spíše jako formulační spojovník mezi tématy schizmatu

¹³⁶ Tamtéž, str. 79

¹³⁷ Tamtéž, str. 79

¹³⁸ Tamtéž, str. 79

¹³⁹ Tamtéž, str. 79

¹⁴⁰ Tamtéž, str. 79

¹⁴¹ Tamtéž, str. 76

¹⁴² Tamtéž, str. 80

¹⁴³ Tamtéž, str. 77

¹⁴⁴ Tamtéž, str. 77

východní a západní církve a křížových výprav a nemá příliš co do činění s nějakou skutečnou logičností setkání církví.

Vrátíme-li se k pasáži o dětské křížové výpravě, všimneme si ještě dalších jazykových prostředků, které mají vliv na celkové vyznění textu: a to použití slova „fanatik“ a „houf“. Slovo „fanatik“ používá autor tam, kde chce vyzdvihnout dle svého názoru negativní vliv náboženství na lidské myšlení a jednání. Tragickou dětskou křížovou výpravu v jeho vyprávění vedou „*zfanatizovaní chlapci*“¹⁴⁵, na jiném místě pak podle autora patřili seldžučtí Turci, za jejichž nadvlády se v Jeruzalémě zhoršily podmínky pro křesťany, k „*fanatickým vyznavačům islámu*“¹⁴⁶.

Slova „houf“ používá pro takové válečné tažení, které je tvořeno zejména nižšími nezkušenými a netrénovanými lidovými vrstvami, které je iniciováno zdola a neorganizované. Dětskou křížovou výpravu tak popisuje jako „*houfy dětí a mládeže*“¹⁴⁷, obdobně jako „*houfy chudých rolníků*“¹⁴⁸, které ze všech křížáků vyrazily směrem k Jeruzalému jako první.

Jak už jsem zmínila výše, závěr kapitoly je optimistickým shrnutím kladného výsledku jinak neúspěšných výprav, které spočívá v setkání tří kultur. Autor zde na rozdíl od jiných učebnic nevyjmenovává ani konkrétní nové plodiny, ani řemesla, ba ani konkrétní vědy. Navíc neříká, že šlo pouze o zisk pro křížáky, nýbrž podává je jako obohacení všech stran, které nicméně neprobíhalo v mírové atmosféře. V jeho výkladu jde o vzájemné nevyhnutelné poznání těch, se kterými se bojovalo. Nicméně toto poznání interpretuje jako „*nemalé kulturní obohacení*“¹⁴⁹. V takové formulaci není možné pominout hru s negací (*nemalé*), která se v Benešově textu nachází na více místech - křížové výpravy podle něj „*nebyly zcela bez výsledku*“¹⁵⁰ (dvojitá negace), k dětské výpravě vedly „*malé úspěchy*“¹⁵¹ profesionálních armád.

Shrňme-li z našeho pohledu zajímavé prvky této učebnice, jde zejména o to, že se autor snaží předložit více pohledů na motivace a příčiny křížových výprav, a to takovým způsobem, při kterém kombinuje argumentaci, kterou uvidíme dále v prvorepublikových učebnicích (založenou na pramenech, které hovoří o náboženských motivech), s argumentací

¹⁴⁵ Tamtéž, str. 80

¹⁴⁶ Tamtéž, str. 77

¹⁴⁷ Tamtéž, str. 80

¹⁴⁸ Tamtéž, str. 77

¹⁴⁹ Tamtéž, str. 80

¹⁵⁰ Tamtéž, str. 80

¹⁵¹ Tamtéž, str. 80

učebnic z období socialismu (motivy materiální povahy). Nereflektovaně přitom stále pracuje s představou důležité role materiální „základny“, která je vlastní marxistickému dějepisectví, ale vrství na ni i další dějepisné přístupy.

3.5 Jílek 1984: Křížové výpravy jako výraz krize feudálního uspořádání

Učebnice Dějepis pro I. ročník gymnázií z roku 1984¹⁵² nabízí materialisticky založený výklad dějin. Popisu tohoto přístupu k dějinám, který je zde prezentován jako ten nejsprávnější a nejvědecktější, je věnován obsáhlý teoretický úvod učebnice. Autoři zde říkají, že předmětem historické vědy je „*poznávání historických zákonitostí*“¹⁵³, které jsou založené na materiálních podmínkách, resp. na přístupu různých společenských vrstev k prostředkům potřebným pro výrobu. Různým stupňům vývoje materiální výroby pak odpovídají různé stupně uspořádání společnosti, které jsou zejména odvozené od toho, kdo vlastní výrobní prostředky.¹⁵⁴ Tyto různé fáze dějin lidstva přitom autoři pokládají za nezbytně nutné a zákonitě navazující vývojové stupně, které mohou být chápány i ve smyslu evolučním: „*Jako Darwin objevil zákon vývoje organické přírody, tak objevil Marx zákon vývoje lidských dějin.*“¹⁵⁵

Takové pojetí dějepisu, které říká, že je třeba pouze „objevit zákon vývoje dějin“ (a předat jej dalším generacím), se zdá být v naprostém protikladu vůči představě konstruovanosti dějin, kterou předkládá teorie narativismu. Nicméně domnívám se, že „objevování zákonů“ se s „konstruováním zápletek“ vylučuje pouze v případě pohledu z pozice marxistického vědeckého materialismu, který sám sebe pokládá za jediné pravdivé a vědecké podání historie a který svoji autoritu vyvozuje právě z toho, že nepřipouští jiné výklady. Uznává sice, že „*jakékoli poznávání minulosti vždy bylo a je úzce svázáno se „svou“ dobou*“¹⁵⁶, ale zároveň konstatuje, že „*nejlepší podmínky k pravdivému poznání minulosti má vždy tam, kde se v historickém bádání odráží zájmy nejpokrokovějších společenských sil.*“¹⁵⁷ Pozorné čtení takového výroku nás může dovést k interpretaci, že „pravda“ nespočívá v korespondenci výroku s realitou, nýbrž v korespondenci výroku se „zájmy nejpokrokovějších společenských sil“.

Ačkoli sám vědecký materialismu ze své definice popírá jakoukoli literární konstruovanost svých spisů, z pohledu narativismu jsou dějiny psané marxistickým pohledem

¹⁵² 1984 – JÍLEK, T. – MICHOVSKÝ, V. – RŮŽIČKOVÁ, J. – MOCKO, Š. – SKLADANÝ, M.: *Dějepis pro I. ročník gymnázií*, Praha: SPN

¹⁵³ Tamtéž, str. 9

¹⁵⁴ Tamtéž, str. 13

¹⁵⁵ Tamtéž, str. 12

¹⁵⁶ Tamtéž, str. 9

¹⁵⁷ Tamtéž, str. 9

výtečným materiálem pro rozbor. Svůj metanarativ celých dějin historické texty psané pohledem vědeckého materialismu předkládají v explicitně deklarované teleologii dějin směřující ke komunismu, a proto můžeme snadno sledovat, kterak se tomuto metanarativu přizpůsobují jednotlivé detailnější narativy menších úseků historie, jak se na dějiny a jejich konkrétní události dívají skrze představu třídního boje o výrobní prostředky.

Přístup vědeckého materialismu k dějinnému vývoji je veskrze optimistický: vývoj je ztotožňován s *pokrokem*, tj. posunem k lepšímu, který se děje stupňovitě, a ve kterém se je možné a na další stupeň dostat *revolucí*, která je tudíž také vnímána pozitivně, což je z hlediska zvolené rétoriky popisováno jako pohyb vzhůru: „*Nižší společenskoekonomická formace je zákonitě nahrazována vyšší.*“¹⁵⁸ Oproti kladně konotovaným pojmům pokroku a revoluce tu stojí ale i pojmy konotované negativně, zejména *vykořisťování* (které by mělo být na konci dějinného vývoje v komunistické společnosti eliminováno), ale jak ukázu dále, také *ideologie* (např. náboženská), která může vystupovat jako faktor udržující status quo a zdržovat tak postup ke společnosti bez vykořisťování.

Zákonitost dějinných procesů v tomto pojetí dává dějepisu mnohem širší úkol, než na jaký jsme zvyklí z jiných přístupů k poslání historie. Kromě poučení z minulosti se tu totiž očekává, že znalost dějinných zákonitostí, které objevíme na základě studia minulosti, lze aplikovat na současnost, a tak i předvídat budoucnost¹⁵⁹, na kterou se ostatně díky optimistickému pojetí dějin můžeme těšit jako na lepší zítřky.

Učebnice nepoužívá dnes obvyklé dělení historie na starověk – středověk – novověk, nýbrž období nazývá podle uspořádání společnosti vzhledem k výrobním prostředkům. Periodizace však zůstává v zásadě zachována, pouze se liší názvy jednotlivých období. Křížové výpravy se tudíž v této učebnici nacházejí v oddílu „Feudální společenskoekonomická formace“, v kapitole „Raný feudalismus“, v podkapitole „Církev a papežství v raném feudalismu“, která má umožnit studentům „*pochopit úlohu církve v raném feudalismu*“¹⁶⁰.

Samotné křížové výpravy zabírají pouze zlomek této podkapitoly, která je jinak věnována roli církve jakožto „*opory*“ feudálního pořádku. Slovo „opora“ je tu přitom v této souvislosti použito na dvou stranách hned čtyřikrát: církev byla „*důležitou oporou feudální*

¹⁵⁸ Tamtéž, str. 17

¹⁵⁹ Tamtéž, str. 9

¹⁶⁰ Tamtéž, str. 104

*státní moci*¹⁶¹, později „zvýšila svoji úlohu opory feudálního pořádku učení o tzv. trojím lidu“¹⁶², panovník se „opíral o církevní feudály“¹⁶³ a později měl „tuto oporu ztratit“¹⁶⁴. Církev byla touto „oporou“ podle výkladu kromě své účasti na administrativní správě země, které byli schopni jen gramotní kněží, také díky tomu, že byla významným činitelem ospravedlňujícím stávající společenské uspořádání. Její učení o trojím lidu „odpovídalo třídnímu rozvrstvení feudální společnosti“¹⁶⁵ a „dokazovalo“¹⁶⁶ božský – a tudíž neměnitelný – původ tohoto rozdělení. V kontextu celé učebnice je ale jasné, že nejde o důkaz nadčasové hodnoty, který by měl přesvědčit i čtenáře z doby vydání učebnice, nýbrž o tvrzení přijímané v době, o které učebnice vypráví. Postoj učebnice k náboženství je zřetelný i z tvrzení, že „za feudalismu bylo v Evropě křesťanství jedinou uznávanou ideologií feudalismu.“¹⁶⁷, neboť jak jsem již zmínila výše, slova „ideologie“ je zde užíváno s negativní konotací jakožto něčeho, co v rukou utlačovatelů umožňuje zbrzdit pokrok a osvobodit utlačované, resp. co utlačované udržuje v pozici, ve které nejsou schopni postavit se stávajícímu uspořádání.

Nezbytnost církve „v upevňování feudální společnosti“¹⁶⁸ nicméně podle výkladu nutila panovníky, aby ji materiálně podporovali a její bohatství tak rostlo. Rostla s tím i její světská moc, protože se církev stávala vlastníkem pozemků „na nichž pracovali poddaní rolníci“¹⁶⁹. Ukázkou dalších mocenských ambicí církve je tu odstavec věnovaný boji o investituru a odstavec o křížových výpravách. Tyto událostní a potenciálně diachronní části kapitoly, která je jinak založena na synchronním pohledu na určitý „stav“, ale nejsou naplněny chronologicky řazenými událostmi – jsou tu pouze ilustrací dříve popisovaného stavu.

„Ve stejné době, kdy byl sváděn boj o investituru, postavili se papežové do čela boje křesťanské feudální Evropy proti islámu,“¹⁷⁰ uvádějí autoři téma křížových výprav. Píší přitom o „papežích“ v množném čísle, přestože o řádek níže už výpravy vyhláší jen naprosto singulární Urban II. Množné číslo může být jak reflexí delšího trvání křížových

¹⁶¹ Tamtéž, str. 122

¹⁶² Tamtéž, str. 122

¹⁶³ Tamtéž, str. 123

¹⁶⁴ Tamtéž, str. 123

¹⁶⁵ Tamtéž, str. 122

¹⁶⁶ Tamtéž, str. 122

¹⁶⁷ Tamtéž, str. 122

¹⁶⁸ Tamtéž, str. 123

¹⁶⁹ Tamtéž, str. 123

¹⁷⁰ Tamtéž, str. 123

výprav, za kterých nebyl papežem pouze Urban, ale také může plurál stylisticky zdůrazňovat určitý trend, tzn. že nejde pouze o jednoho mocichtivého papeže, ale že jich byla celá (blíže nedefinovaná) řada, že jde v zásadě o ambice dané instituce, která je v různých dobách pouze reprezentována různými konkrétními postavami.

Cíl osvobodit Jeruzalém tu autoři prezentují jako pouze deklarovanou motivaci, ta reálná byla ale podle nich jiná. Křížové výpravy byly prý „výraz krizové situace západokřesťanské společnosti; poddaným se mělo dostat svobody i půdy, touha po majetku vedla do boje i feudály.“¹⁷¹ Tím se vracíme k metanarativu historického materialismu, který vidí důvody všech historických dějů v materiálních podmínkách, zde v touze všech po nových polnostech a touze poddaných po svobodě (svoboda je totiž v marxistické logice založena materiálně, protože se jedná o svobodu ve smyslu nezávislosti na výrobních prostředcích, které patří jiné osobě). Vysvětlení křížových výprav jako důsledku nedostatku půdy v Evropě dobře ilustruje pnutí mezi jednotlivými třídami společnosti, které se v marxistickém materialismu předpokládá.

Deklarovaným cílem byl boj proti islámu a z podání této učebnice lze vyčíst, že vyhlášená výprava za osvobození Jeruzaléma „z moci seldžuckých Turků“¹⁷² byla jeho součástí. Za pozoruhodné pokládám také to, že papežové tento boj neiniciovali, nýbrž „postavili se do čela“ boje „křesťanské feudální Evropy proti islámu“¹⁷³, jako by Evropa proti islámu již byla bojovala (a jako by *kontinent* o své vlastní vůli mohl *bojovat proti náboženství*).

Výpravy nicméně podle výkladu nedosáhly trvalých úspěchů, ale alespoň se jejich účastníci „v zemích Východu střetli s vyspělou kulturou byzantských a arabských oblastí.“¹⁷⁴ To zde ale vzhledem k použití slovesa „střetli“ nepůsobí jednoznačně pozitivním dojmem. Všimněme si i označení místa, kam křižáci došli, jde o „Východ“ s velkým „V“. Toto označení najdeme i v jiných učebnicích založených na marxistickém podání dějin, kde je taktéž geografický pojem „Východ“ kladen do spojitosti s vyspělou kulturou, zatímco v jiných kontextech používá pro tentýž prostor názvy jiné (zde např. „křižákům se sice na čas

¹⁷¹ Tamtéž, str. 123 - 124

¹⁷² Tamtéž, str. 123

¹⁷³ Tamtéž, str. 123

¹⁷⁴ Tamtéž, str. 124

*podarilo ovládnout Palestinu*¹⁷⁵, nebo Turci „*natrvalo ovládli země Blízkého východu*“¹⁷⁶). Pojmu Východ je tak vyhrazen specificky pouze kontext s pozitivním vyzněním.

Výsledkem křížových výprav byl další „*vzrůst vlivu a bohatství církve a papeže*“¹⁷⁷, který zde ale dosáhl svého nejvyššího bodu v dějinách. Kapitulu uzavírá tvrzení, že „*papežská moc naposledy vystoupila v křížových výpravách v úloze vedoucí mocnosti feudálně křesťanské Evropy.*“¹⁷⁸

Křížové výpravy jsou v této učebnici pouhou ilustrací stavu společnosti, kde je lid bez přístupu k výrobním prostředkům udržován ve stavu feudálního vykořisťování skrze ovládnutí výrobních prostředků a ideologii konstruovanou vrstvami, které výrobní prostředky drží ve svých rukou. Křížové výpravy ilustrují jak moc církve, která byla schopna tento velký podnik uspořádat, tak i dějinný tlak na změnu společenského uspořádání (tj. touhu po svobodě a vlastní půdě).

¹⁷⁵ Tamtéž, str. 124

¹⁷⁶ Tamtéž, str. 124

¹⁷⁷ Tamtéž, str. 124

¹⁷⁸ Tamtéž, str. 124

3.6 Hánl 1965: Vhodná chvíle pro mocichtivé papežství

Učebnice z roku 1965¹⁷⁹ přináší další podání dějin pohledem vědeckého materialismu. Učebnice je rozdělena do částí podle stupňů vývoje společnosti daných podle rozložení vlastnictví výrobních prostředků ve společnosti (tj. zde prvotně pospolný řád, otrokářská společnost, feudalismus, kapitalismus). Křížové výpravy tu nacházíme v kapitole o rozvitém feudalismu.

Podle autorů se „na troskách otrokářské římské říše“¹⁸⁰ vytvořily tři oblasti „feudální vzdělanosti“¹⁸¹: 1) latinská kulturní oblast s románským a germánským obyvatelstvem, 2) byzantsko-slovanská kulturní oblast a 3) oblast islámská, která se v dalším textu ztotožňuje s arabským obyvatelstvem a popisuje jako centrum vysoké vzdělanosti, náboženské tolerance, bohatství a obchodu.

V obecném textu o vzniku feudalismu autoři také uvádějí, že významnou úlohu měla ve feudálním státě křesťanská západní církev, která ideologicky podpírala světskou feudální moc tím, že „hlásala, že poddaní jsou povinni poslouchat své pány, chtějí-li dojit v nebi po skončení pozemského života věčné blaženosti a vyhnout se pekelným mukám.“¹⁸² Nereflektovaně se tak dopouštějí přenášení úlohy církve (tedy katolické církve), která působila pouze v jednom ze tří dříve zmíněných kulturních okruhů, na veškerý feudalismus, tj. na všechny tři okruhy včetně byzantského a islámského.

Samotné křížové výpravy fungují v učebnici jako spojovník mezi kapitolou hospodářských dějin, která popisuje a pozitivně hodnotí hospodářský rozvoj, a následujícími kapitolami evropských dějin politických, které v mnohých případech uvozují nadpisy sugerující představu „rozdobenosti“ či „roztříštěnosti“ územních celků Evropy této doby.

Kapitola, ve které se pojednává o křížových výpravách, se nazývá „Upevňování církevní moci a křížové výpravy“¹⁸³ a věnuje se nejprve boji o investituru a teprve v druhé části samotným výpravám, přičemž celkové vyznění kapitoly je, že církev se úspěšně různými

¹⁷⁹ 1965 – HÁNL, J. – ŠERÁK, M. – MEJSTRÍK, V. – VARCL, L.: *Dějepis pro I. ročník odborných škol.*

Praha: SPN

¹⁸⁰ Tamtéž, str. 80

¹⁸¹ Tamtéž, str. 80

¹⁸² Tamtéž, str. 82

¹⁸³ Tamtéž, str. 142

způsoby pokoušela zvětšit svoji již tak rostoucí moc. Boj o investituru začal ve chvíli, kdy „vzrostla moc církve římské natolik, že mezi (...) hodnostáři vznikly názory, že duchovní moc je nadřazena moci světské“¹⁸⁴ a skončil tím, že „církve se osamostatnila a papežství učinilo první důležitý krok k vládě nad křesťanstvem.“¹⁸⁵ Boj církve o větší moc sledujeme pak i na příkladu křížových výprav: „Ve stejné době naskytla se papežství vhodná chvíle, aby se postavilo do čela celého křesťanského světa.“¹⁸⁶ Touto příležitostí bylo podle autorů vyhlášení křížových výprav, které papež vyhlásil jako úkol pro všechny křesťany, aby „vysvobodili Svatou zemi z rukou nevěřících“¹⁸⁷. Jenomže nešlo pouze o ukázkou síly církve ve vlastním kulturním okruhu latinském. „Římský papež měl teď také lákavou možnost podmanit východní církve svému vlivu,“¹⁸⁸ když jej o pomoc proti Turkům požádal byzantský císař. Všimněme si, že křížové výpravy jsou tu pojímány jako „vhodná chvíle“ a „láková možnost“ pro upevnění a rozšíření papežské moci.

Církev přitom nebyla jedinou zainteresovanou stranou v křížových výpravách, ba naopak výzva k tažení měla „v celé západní Evropě velký ohlas, protože podporovala mnohé různorodé zájmy.“¹⁸⁹ Italským městům (i papeži) šlo o obchod, kláštery poskytovaly úvěry, mladší šlechtičtí synové chtěli získat nová panství i materiální kořist, chudí lidé se výprav účastnili „protože doufali, že se zbaví poddanství a že na výpravě získají také kořist i půdu a zbaví se bídy.“¹⁹⁰ Materiální motivaci feudálů se autoři věnují i přímo v definici křížových výprav, když je popisují jako „velký pokus bojovních západoevropských feudálů o ovládnutí zemí Blízkého vchodu, odkud odedávna přicházelo do Evropy vzácné zboží a vybájené zvěsti o pohádkové nádheře paláců, o bohatství kvetoucích měst a o úrodnosti půdy.“¹⁹¹ Pro evropské feudály to byla „příležitost k velkému výboji za bohatstvím a slávou a ještě k tomu za věčnou posmrtnou odměnou na nebesích.“¹⁹²

Ostatně, feudálové jsou v této kapitole pojímáni jako bojovní až hašteřiví lidé s pramalým zájmem o náboženský rozměr akce, které lze motivovat především materiálně.

¹⁸⁴ Tamtéž, str. 143

¹⁸⁵ Tamtéž, str. 144

¹⁸⁶ Tamtéž, str. 144

¹⁸⁷ Tamtéž, str. 145

¹⁸⁸ Tamtéž, str. 145

¹⁸⁹ Tamtéž, str. 145

¹⁹⁰ Tamtéž, str. 146

¹⁹¹ Tamtéž, str. 144

¹⁹² Tamtéž, str. 145

Poté, co dobyli v první křížové výpravě Jeruzalém „*území si rozdělili za stálých pútek a sporů (...) Část křížáků se vrátila s kořistí domů a jen málo jich zůstalo, aby bránili boží hrob a křesťanskou víru.*“¹⁹³ Dokonce zde autoři ve výčtu důsledků křížových výprav na konci kapitoly jmenují jako první (a tudíž zřejmě nejvýraznější) kladný důsledek „*odliv přebytných a nezkrotných feudálů (...) a omezení neustálých pustošivých drobných válek [v západoevropských zemích].*“¹⁹⁴ Je zřejmé, že autoři pokládají bojovnost za spíše nevhodnou, tj. a mír tudíž za žádoucí stav.

Význam křížových výprav autoři shrnují v několika bodech, nicméně nejprve upozorňují, že „*výpravy křížáků neosvobodily boží hrob z rukou nevěřících, ale to ani nebylo jejich skutečným cílem.*“¹⁹⁵ Autoři tak rozhodují, co bylo a co nebylo skutečnou motivací křížových tažení; větu lze číst i tak, že autoři deklarovaný, ale neuskutečněný cíl osvobodit Svatou zemi ironizují.

Samotné událostní složce křížových výprav je věnován relativně malý prostor, a to ještě z části psaný malým písmem jako doplňující text. Nejprve je zmíněn předvoj první křížové výpravy, kterým byly „*lidové houfy (...) špatně vyzbrojené a bez vedení*“¹⁹⁶, které byly „*pro plnění*“¹⁹⁷ cestou stíhány a při první srážce s Turky „*potřeny*“¹⁹⁸. Poté, co první organizovaná výprava dobyla Jeruzalém a mnozí křížáci odešli s kořistí domů, zde zbylí bojovníci zůstali osamělí a izolovaní: „*byli násilnými vetřelci v cizím prostředí a jejich území byla jen osamělými výspami uprostřed nepřátel*“¹⁹⁹ Proto bylo zapotřebí pořádat další křížové výpravy a vznikly i rytířské řády. Další křížové výpravy jsou však již uvedeny drobným písmem jako doplňující text, u druhé a třetí autoři zejména jmenují jejich účastníky z řad panovníků, u čtvrté křížové výpravy pak jiné směřování výpravy (nikoli proti Turkům, ale proti Byzanci). Další výpravy už nejsou ani zmiňovány jednotlivě, nýbrž stručně shrnuty: „*byly ještě podnikány ve 13. st., ale neměly již bývalého rozsahu ani trvalého výsledku.*“²⁰⁰

¹⁹³ Tamtéž, str. 146

¹⁹⁴ Tamtéž, str. 147

¹⁹⁵ Tamtéž, str. 147

¹⁹⁶ Tamtéž, str. 146

¹⁹⁷ Tamtéž, str. 146

¹⁹⁸ Tamtéž, str. 146

¹⁹⁹ Tamtéž, str. 146

²⁰⁰ Tamtéž, str. 146-147

Kapitolu pak uzavírá výčet různých důsledků křížových výprav. Kromě již výše zmiňovaného odlivu „*přebytečných a nezkrtných feudálů*“²⁰¹, který posílil královskou moc, šlo o rozšíření obchodu, obohacení měst i církve, ale také „*odliv venkovské chudiny přispěl k upevnění poddanství*.“²⁰² Podstatným bylo podle autorů i „*kulturní obohacení Evropy*“²⁰³ o nové plodiny, řemeslné postupy i způsob života. Z tohoto nenápadného odstavce lze vyčíst, že autoři pokládají výše zmiňovaný tzv. latinský kulturní okruh za „Evropu“, zatímco zbývající dva okruhy (byzantský a arabský) za „ne-Evropu“. To je z pohledu Čechů jistě zajímavé, protože byzantský okruh byl v předchozím textu definován jako slovansko(!)-byzantský, nicméně v kontextu křížových výprav jsou Čechy díky účasti knížete Vladislava II. řazeny do západního evropského (latinského) okruhu.

Dále se zde opět setkáváme s orientalistickou představou luxusu, který začali Evropané poznávat právě díky fyzickému kontaktu s novými územími: „*Zjemnělejší a přepychový způsob života východních feudálů měl vliv na potřeby a způsob života evropské šlechty*.“²⁰⁴

Celkově můžeme říct, že jsou v této kapitole křížové výpravy vylíčeny jako „*vhodná chvíle*“²⁰⁵ a „*lákavá možnost*“²⁰⁶ pro papežství stát se co nejmocnější institucí, a jako „*příležitost*“²⁰⁷ pro feudály k výboji za bohatstvím, jako by šlo o určitou dějinnou konstelaci, která těmto skupinám umožnila určité akce, které byly v jejich osobním mocenském a materiálním zájmu.

²⁰¹ Tamtéž, str. 147

²⁰² Tamtéž, str. 147

²⁰³ Tamtéž, str. 147

²⁰⁴ Tamtéž, str. 147

²⁰⁵ Tamtéž, str. 144

²⁰⁶ Tamtéž, str. 145

²⁰⁷ Tamtéž, str. 145

3.7 Polišenský 1963: Výpravy ilustrují, po čem lidé feudální doby toužili

V učebnici z roku 1963 sice nenalezneme úvodní text o smyslu a metodách dějepisu, ale už z rejstříku kapitol poznáme, že jde o další v řadě učebnic založených na marxistickém vědeckém materialismu. Učebnice se věnuje evropským dějinám a dějinám středomořské oblasti v období starověkém a feudálním, přičemž ve starověku se věnuje i oblastem dále na východ, tj. přední Asii. Obsah učebnice je rozdělen tak, že tu nalezneme jak samostatné kapitoly věnující se převážně politickým dějinám, tak kapitoly zaměřené na dějiny hospodářsky-sociální a kulturu.

Kapitola o křížových výpravách se nachází v dějinách rozvinutého feudalismu právě v oddílu dějin nepolitických, který je nazvaný „*Evropské hospodářství a společnost*“²⁰⁸. Nejprve v něm nalezneme část zaměřenou na vznik měst, pak křížové výpravy a oddíl uzavírá text o životě a vzdělanosti v období rozvinutého feudalismu. Samotné křížové výpravy se tu nenacházejí pro svůj příběh. Jejich událostní materie slouží spíše jako názorná ilustrace toho, po čem různé skupiny lidí ve feudální době toužily: papežové po moci²⁰⁹, šlechtici po bohatství²¹⁰, poddaní se chtěli zbavit bídy a nabýt svobody²¹¹. Tyto touhy tu vidíme jako motivace, které vedly různé společenské třídy ke křížovým výpravám, resp. k účasti na nich. Zcela v souladu s materialistickým světovým názorem jsou všechny tyto motivace materiální povahy, zatímco náboženské ambice křížových výprav jsou tu uvedeny spíše v rovině deklarovaného cíle, který se ale lišil od toho, co bylo skutečným podnětem pro tažení.

Náboženský prvek nacházíme v učebnici pouze v kontextech, kde nejsou zmiňováni konkrétní aktéři a kde je dokonce přítomnost aktéra jazykově potlačována. V úvodu kapitoly se tak např. používá množné číslo „papežové“: „*Ve stejné době, kdy byl sváděn boj o investituru, postavili se papežové do čela boje křesťanské feudální Evropy proti islámu.*“²¹² Taková formulace jednak nechává konkrétního aktéra rozplynout v plurálním podmětu, navíc oslabuje jeho aktivitu – staví se totiž do čela boje, který jako by nebyl přímo závislý na něm, jde totiž o „*boj křesťanské feudální Evropy*“ a aktérem je tu tudíž „*křesťanská feudální*

²⁰⁸ 1963 – POLIŠENSKÝ, J. – VARCL, L.: *Dějepis pro I. ročník střední všeobecně vzdělávací školy (pro devátý ročník)*. Praha: SPN, str. 113

²⁰⁹ Tamtéž, str. 119

²¹⁰ Tamtéž, str. 120

²¹¹ Tamtéž, str. 120

²¹² Tamtéž, str. 118

Evropa“. Taková formulace, která z „křesťanské feudální Evropy“ dělá samostatného aktéra, odkazuje k nereflektovanému předpokladu, že šlo o homogenní celek. Dále „*papežové podporovali od 10. století boje*“²¹³ proti Arabům ve Španělsku a Itálii (opět vidíme jak plurál, tak to, že papežové nebyli hlavním aktérem – pouze boje „podporovali“), a v dalším výkladu nakonec byla i ohrožena „*moc papežů*“²¹⁴ kvůli postupu Turků. Jednotné číslo získá až papež vyhlašující křížové výpravy na koncilu v Clermontu, čímž se ve výkladu poprvé objevuje aktéřské jednání.

Další jazykovou strategií potlačení aktéra je v této učebnici použití neaktéřského podmětu: „*v 11. století se však boj proti „nevěřícím“ přesunul*“²¹⁵, kde je podmětem (namísto aktéra) „boj“.

Konkrétním podnětem ke křížáckému tažení bylo podle výkladu to, že Turci narušili obchod, který „*procházel přes*“²¹⁶ Turky zabraná a ohrožovaná území, a tudíž italská města byla finančně ohrožena, stejně jako moc papežů v Itálii. Pozoruhodné však je, že autoři na tomto místě prezentují jednu z naprosto protikladných informací o obchodních vztazích Italů a Byzantinců. Zde totiž řadí Byzantince po boku Arabů k „*obchodním spojencům italských kupců z Benátek a z Janova*“²¹⁷, zatímco o stránku později se obchodní spojení s Byzancí obrací v soupeření: v příběhu čtvrté křížové výpravy se dozvídáme, že této výpravy „*využili Benátčané k útoku na Byzanc, svého největšího obchodního soupeře*“²¹⁸. Spojenec se tak jen otočením stránky stává největším soupeřem.

Podnětem k zahájení výprav, byla žádost byzantského císaře do Říma o pomoc, přičemž „*papež uvítal tuto příležitost, protože chtěl své pravomoci podřídít i cařihradského patriarchu*“²¹⁹. Tím se vracíme k motivacím – papežovi tedy šlo jednak o ekonomicky obchodem podmíněnou moc v Itálii, ale také o rozšíření moci i nad východní církvev. Autoři dále informují, že „*papežova výzva k boji (...) měla velký ohlas*“²²⁰. Právě zde se dozvídáme i o materiálních pohnutkách šlechticů i poddaných, kteří táhli zejména za vidinou zisku, tj. bohatství a pozemků, příp. z nich plynoucí svobody. Toto tvrzení ale autoři změkčují

²¹³ Tamtéž, str. 118

²¹⁴ Tamtéž, str. 119

²¹⁵ Tamtéž, str. 118

²¹⁶ Tamtéž, str. 119

²¹⁷ Tamtéž, str. 119

²¹⁸ Tamtéž, str. 120

²¹⁹ Tamtéž, str. 119

²²⁰ Tamtéž, str. 119

formulací, která dává čtenáři na vědomí, že to nemusela být nutně motivace všech: „*Mnoho rytířů (...) doufalo, (...) mnozí poddaní doufali, (...)*“²²¹, kde termín *mnozí* znamená sice velké množství ale umožňuje i interpretaci, že *ne nutně všichni* táhli pro zisk materiálních statků. Autoři se pak zmiňují, že jako první vytáhly směrem k Palestině „*lidové houfy*“²²² – stejně jako v některých dalších učebnicích se tu setkáváme se slovem *houf*, které označuje chudou, špatně organizovanou, nevyčvičenou skupinu, jejíž aktivita končí tragicky: „*byly však ještě na půdě Balkánského poloostrova pobity domácím obyvatelstvem, které v nich vidělo nové kořistníky.*“²²³

První úspěšná výprava ovládla Jeruzalém, křižáci v dobytých územích zřídili několik „*státečků*“²²⁴, kde byly zřízeny tři křižácké řády (jinde nazývané rytířské řády). „*Křižáci se stali obchodními spojenci Janovanů a Benátčanů a jejich kláštery byly zároveň i sklady.*“²²⁵

Další křížová tažení ospravedlňuje učebnice tvrzením, že je „*bylo nutno podnikat (...) proti neustálým útokům tureckých sultánů*“²²⁶ (tj. mohli za to sultáni), nicméně „*po dvou stoletích bojů byli křižáci poraženi a vyhnáni.*“²²⁷

Jak je v dějepisných učebnicích v kapitole o křížových výpravách častým jevem, kapitola končí vysvětlením, že výpravy „*sice skončily neúspěchem, ale pro evropské hospodářství a společnost měly veliký význam,*“²²⁸ a to kvůli poznání nových plodin, výrobních postupů i věd. Zároveň to byl poslední triumf papežské moci. Tento odstavec se do značné míry shoduje s textem učebnice z roku 1955²²⁹, což ale není tak překvapivé, neboť se kolektivy autorů těchto dvou učebnic částečně kryjí. Překvapivější je, že se poslední věta kapitoly z této učebnice shoduje (až na drobnou změnu slovosledu) s poslední větou kapitoly učebnice z roku 1984²³⁰, jejíž autoři jsou naprosto jiní. Zatímco v prvním případě může jít o pochopitelné přepracování vlastního textu, v druhém případě jde o přejímání textu jiným autorem. Tento případ zde ale nezmiňuji kvůli tomu, že by mi připadal zajímavý ve své

²²¹ Tamtéž, str. 119 - 120

²²² Tamtéž, str. 120

²²³ Tamtéž, str. 120

²²⁴ Tamtéž, str. 120

²²⁵ Tamtéž, str. 120

²²⁶ Tamtéž, str. 120

²²⁷ Tamtéž, str. 120

²²⁸ Tamtéž, str. 120

²²⁹ Polišínský 1955, str. 135

²³⁰ Jílek 1984, str. 124

konkrétnosti, nýbrž kvůli tomu, že ilustruje tendenci k přebírání obsahu starších učebnic, kterou je třeba mít na zřeteli při interpretaci narativu učebnic dějepisu, kterou jsme již viděli výše. Je třeba si uvědomit možnost přejímání části textu nebo i celého narativu jako fenomén, který není ojedinělý. Narativ je spolukonstruován i tím, co již bylo napsáno dříve.

3.8 Joza 1959: Materiální motivace účastníků křížových výprav

Učebnice z roku 1959²³¹ nám přináší další výklad založený na pohledu na dějiny z pozice vědeckého materialismu, který má podle úvodního textu pomoci odpovídat i na otázky proč se co stalo, nikoli pouze na to, co se v minulosti stalo.²³² Autoři svůj výklad staví na tezi, že hybnou silou dějin je způsob výroby a že „*vlastními hrdiny dějin jsou lidé, kteří se svou prací zasloužili o pokrok společnosti, ne tedy králové a bojovníci (...), jak se tomu kdysi učilo.*“²³³ Nejde však o žádnou mikrohistorii zabývající se jednotlivci, výklad je vždy zaměřen na abstraktně pojaté celé skupiny, které jsou pokládány za homogenní. Zaměření na celé společnosti autoři osvětlují tím, že „*boj o ovládnutí nemohli úspěšně vést osamělí jednotlivci, musili žít a pracovat v menších nebo větších společenských skupinách (...). Proto se dějepis nezabývá osudy jednotlivců jinak než jako osudy členů takových celků.*“²³⁴ Na rozdíl od jiných učebnic psaných pohledem historického materialismu ale tato učebnice neužívá periodizaci dějin podle stavu společnosti ke vztahu k výrobním prostředkům, nýbrž dělí je na starověk – středověk (a potenciálně v témže duchu i novověk, nicméně tak daleko v dějinách tento díl nedochází). Pojmy „*prvotně pospolná společnost*“²³⁵, „*otrokářská společnost*“²³⁶ a „*feudální státy*“²³⁷ jsou tu také přítomny, oproti jiným učebnicím ale nejsou pojímány jako kategorie, které samy o sobě charakterizují určitý úsek dějin natolik, aby podle nich byla daná perioda nazývána např. v názvech kapitol.

Od středověku je výklad zaměřen na české dějiny, resp. na dějiny slovanské. V předchozích obdobích pravěku a starověku je prvotně pospolná a otrokářská společnost ilustrována na příkladech Egypta, Řecka a Říma.

Samotná kapitola „*Křižácké výpravy a jejich následky*“²³⁸ je založena na třech různých příbězích, z nichž první dva se věnují snahám katolické církve o rozšíření své moci: nejprve učebnice pojednává o boji o investituru, druhý v pořadí je tu výklad o křižáckých výpravách.

²³¹ 1959 – JOZA, J. – PÖSL, F. – VARCL, L.: *Dějepis pro kursy z učiva osmileté střední školy*. I. část,

Praha: SPN

²³² Tamtéž, str. 3

²³³ Tamtéž, str. 3

²³⁴ Tamtéž, str. 3

²³⁵ Tamtéž, str. 5

²³⁶ Tamtéž, str. 7

²³⁷ Tamtéž, str. 37

²³⁸ Tamtéž, str. 44

Třetím tématem, poněkud nepochopitelně zařazeným do této kapitoly, pak jsou ruská knížectví pod nadvládou Tatarů.

Na samotném výkladu křížových výprav v této učebnici je pozoruhodné zejména to, že se převážná část jeho rozsahu týká motivací ke křížovým tažením a jejich důsledků, zatímco pro samotnou událostně-epickou složku je vyhrazen jen naprosto minimální prostor čtyř řádků, které dění pouze v obecné rovině shrnují: „*Během 200 let (1095 – 1270) bylo uskutečněno celkem sedm výprav. Křižákům se sice podařilo osvobodit Palestinu, avšak Turci jí dobyli po čase zpět a ovládli země Blízkého východu natrvalo. Tak skončily křižácké výpravy bez územních úspěchů.*“²³⁹

Motivacím a důsledkům je oproti epické složce věnován výrazně štedřejší prostor. Impulsem pro křižácké výpravy byla podle výkladu snaha papežů o upevnění své moci, zejm. o její rozšíření nad východní církve. Snaha církve „*dokazovat nadřazenost moci církve nad mocí světských panovníků*“²⁴⁰ plynula z jejího bohatství. Myšlenku nadřazenosti církve v boji o investituru obhajoval zvláště papež Řehoř VII. Organizování křižáckých výprav pak poskytl „*vhodnou příležitost k tomu, aby papež upevnil své postavení*“²⁴¹, což bez uvedení jména papeže a návaznosti na předchozí text budí dojem, že jde stále ještě o Řehoře VII. (ačkoli výzvu ke křížovým tažením vyřkl až papež Urban II.).

V následujícím textu je v kontrastu s předchozím textem o investituře a papeži Řehořovi papež zmiňován pouze bez jména svojí funkcí. Od vyhovění žádosti byzantského císaře o pomoc proti Turkům si tento anonymizovaný papež sliboval „*že upevní své postavení jako hlava církve i ve východních zemích a že si tak zajistí i nové důchody.*“²⁴² Také motivace účastníků výprav podle výkladu této učebnice byly veskrze světského a materiálního charakteru: šlechticům šlo o bohatství „*doufali, že se zmocní na východě nových pozemků a že se obohatí válečnou kořistí*“²⁴³, poddaní „*doufali, že získají v dobytých zemích půdu a budou hospodařit jako svobodní rolníci*“²⁴⁴, měšťanům zejména z italských měst pak šlo o obnovení přísunu bohatství z výnosného obchodu se vzácným kořením, který byl kvůli Turkům přerušen.

²³⁹ Tamtéž, str. 45

²⁴⁰ Tamtéž, str. 44

²⁴¹ Tamtéž, str. 44

²⁴² Tamtéž, str. 45

²⁴³ Tamtéž, str. 45

²⁴⁴ Tamtéž, str. 45

Náboženské pohnutky k tažení tu tak vůbec nejsou zmíněny, nijak také není tématizováno náboženství Turků, proti kterým tažení směřovala. Není tu ani jedna zmínka o islámu, naopak, Turci jsou tu bez uvozovek uváděni jako *nevěřící*²⁴⁵. S uvozovkami je tu naopak uvedena „*Svatá země*“²⁴⁶, kterou měli křižáci osvobodit. V obou dvou případech (jak u „nevěřících“, tak u „Svaté země“) jde o termíny, které mohl historik převzít z historického pramenu, který přináší údajné znění vyhlášení křížové výpravy papežem Urbanem II. na koncilu v Clermontu. Je samozřejmě na historikovi, které z termínů dá do uvozovek, ale o to víc je signifikantní, když určitý termín do uvozovek vloží, a jiný nikoli. Uvozovky přitom chápu jako autorskou relativizaci slova a distanc od jeho významu, tedy vyjádření toho, že autor nepokládá význam daného slova za absolutně platný. V tomto případě se tak autoři rozhodli relativizovat křesťanské geografické označení území Palestiny jako „*Svaté země*“, zatímco bez uvozovek přebrali tvrzení, že Turci, kteří zde pobývali, byli *nevěřící* – a to přesto, že šlo zřejmě o muslimy.

Význam křížových výprav byl podle výkladu této učebnice zejména v poznání nových plodin, věd a výrobních postupů a v obnovení obchodu s Blízkým východem. Učebnice dále říká, že „*křížácké výpravy přispěly i k posílení královské moci (...), protože (...) odešlo mnoho feudálů, kteří z touhy po půdě a poddaných vedli neustálé a pustošivé drobné války.*“²⁴⁷ Autoři se přitom nijak nepozastavují nad tím, že v předchozím výkladu říkali, že byly křížové výpravy organizovány papežem, který je vyhlásil s vidinou upevnění své moci, a ještě dříve, že autoři vysvětlovali, že králové a církve spolu o moc soupeřili: ačkoli tedy bojovali o moc papež se světským panovníkem a zároveň papež usiloval o rozšíření moci, autoři nepokládali za podstatné pozastavit se nad tím, že podle jejich výkladu naopak díky křížovým výpravám stoupla moc světského panovníka. Postavení poddaných se však křížovými taženími zhoršilo: „*Odliv venkovské chudiny vedl k upevnění poddanství těch, kdož zůstali, a v poddanství byli uvedeni i dosud svobodní rolníci.*“²⁴⁸

Celé křížové výpravy se tak v podání této učebnice točí kolem snahy získat půdu, a s ní buďto větší bohatství (v případě třídy feudálů-vykořisťovatelů), nebo osobní svobodu (v případě skupiny vykořisťovaných poddaných).

²⁴⁵ Tamtéž, str. 45

²⁴⁶ Tamtéž, str. 45

²⁴⁷ Tamtéž, str. 45

²⁴⁸ Tamtéž, str. 45

3.9 Polišenský 1955: Zaostalý západ táhne na Východ kvůli polím

I učebnice kolektivu autorů z roku 1955²⁴⁹ podává křížové výpravy jako součást dějinného procesu třídního boje o výrobní prostředky. Ten předpokládá, že dějiny jsou procesem pokroku lidstva a dějepis věda, která zkoumá zákonitosti tohoto vývoje lidské společnosti. Zajímá se přitom hlavně o „obyčejné lidi“ a pokládá politické dějiny, ve kterých hlavní roli hrají králové, za přežité a překonané: „*Dlouho se na stránkách dějepisných prací objevovali pouze představitelé vládnoucích tříd. Dnes je náš obraz minulosti daleko bohatší a správnější.*“²⁵⁰ Historický materialismus, skrze jehož pohled jsou tu dějiny interpretovány, říká, že prvotní v dějinách je vždy hmotné zajištění života (tzv. základna), zatímco vše ostatní, včetně práva, morálky a náboženství pokládá za druhotné (tzv. nadstavba). Tento myšlenkový proud v této učebnici periodizuje dějiny podle typu přístupu lidí k materiální základně, resp. k výrobním prostředkům, a to na období nejstarší beztřídní společnosti, dále otrokářského řádu, feudálního a kapitalistického. Pokrok dějin pak završuje idealizovaná představa socialistického řádu, v němž výrobní prostředky patří všem.

Křížové výpravy v této periodizaci spadají do období feudálního řádu. Ke křížovým výpravám se v této učebnici dostáváme po zevrubném vylíčení hospodářského a společenského obrazu západoevropského (!) středověku, ve kterém úzká vládnoucí třída utiskuje nebohý venkovský lid a církvev toto nespravedlivé feudální rozdělení společnosti legitimizuje: „*Vládnoucí třída namlouvala prostřednictvím kněží lidu, že celý společenský řád, v němž jedni vládnou a druzí na něj pracují a poslouchají je, je určen Bohem.*“²⁵¹ Církvev tomto podání tedy působí jako prodloužená ruka vládnoucí třídy, která lidem „namlouvá“, že je stávající společenský řád určen Bohem, a proto neměnný – čímž status quo udržuje.

Církevní hodnostáři prý sami měli zájem na udržení třídní nadvlády, protože byli sami zároveň také feudály, přičemž „*nejmocnějším a nejbohatším feudálem byl sám papež,*“²⁵² dozvídá se čtenář již kapitulu před křížovými výpravami tak, aby byl na jejich interpretaci dobře připraven. Křížové výpravy byly podle této učebnice motivovány zejména zájmem různých skupin o zisk území (zemědělské půdy, tj. výrobních prostředků) a posílení moci,

²⁴⁹ 1955 – POLIŠENSKÝ, J. VARCL, L. – PRAVDOVÁ, M. – ZÁSTĚROVÁ, B.: *Dějiny starověku a středověku. Učební text dějepisu pro 9. postupný ročník všeobecně vzdělávacích škol.* Praha: SPN

²⁵⁰ Tamtéž, str. 7

²⁵¹ Tamtéž, str. 131

²⁵² Tamtéž, str. 131

příp. osobní svobody. Jejich příběh tedy ilustruje celkový dějinný metanarativ třídního boje o výrobní prostředky.

První skupinou, která měla zájem o tažení, byli druhorození a další synové, na které kvůli pravidlu dědictví pouze pro nejstaršího syna nezůstávaly pozemky: „*mladší hledali novou kořist a novou půdu v dalších loupeživých taženích*,“²⁵³ jenomže „*v Evropě nebylo už dost možností pro rytířské výboje, proto se zájem evropské společnosti v 11. století obrátil směrem na Východ*.“²⁵⁴ V Evropě už nebylo co zabrat, a proto se nemajetní neprvorození synové ochotně vydali vcelku kamkoli.

Druhým subjektem zainteresovaným na tažení na „*Východ*“ byl podle výkladu papež, a to hned ze dvou důvodů. Jednak žádost byzantského císaře o papežskou pomoc dala papeži příležitost „*využít jeho tísně a pokusit se o obnovení římské církve nad řeckou*“²⁵⁵, druhým motivem pak bylo to, že turecká nadvláda nad Východem přerušila obchod, z nějž těžila italská města a s nimi i papež sám. Papež tedy vyzval k výpravě, která měla osvobodit Jeruzalém z rukou „*nevěřících*“²⁵⁶ (zde učebnice užívá uvozovky), ale jak autoři ironickým tónem onu osvobozující argumentaci komentují: „*Jerusalem byl již dávno v rukou Turků, ale papežům to vadilo teprve tehdy, když ohrožením italského obchodu byly ohroženy i jejich zájmy*.“²⁵⁷ Kromě samotného obsahu věty je důležité pozastavit se nad plurálem slova „*papežů*“, který je zde použit jako stylistické zdůraznění, nikoli tedy v sémantickém smyslu většího počtu nejvyšších církevních hodnostářů.

Podle výkladu se výzva k tažení zamlouvala i poddaným, kteří doufali v kořist, pozemky a získání svobody, daleko ale nedošli a špatně vyzbrojené „*lidové houfy (...) byly pobity*“²⁵⁸.

Samotná epická část textu zabírá překvapivě krátký úsek, je stručná až strohá: první výprava dobyla Jeruzalém „*zpět*“²⁵⁹, vznikly zde křižácké řády, další křížové výpravy byly neúspěšné, jedné využili Benátčané, aby „*zničili svého největšího obchodního soupeře*“²⁶⁰, tj. Byzanci.

²⁵³ Tamtéž, str. 133

²⁵⁴ Tamtéž, str. 133

²⁵⁵ Tamtéž, str. 134

²⁵⁶ Tamtéž, str. 134

²⁵⁷ Tamtéž, str. 134

²⁵⁸ Tamtéž, str. 134

²⁵⁹ Tamtéž, str. 134

²⁶⁰ Tamtéž, str. 134

Výklad křížových výprav končí výslednou bilancí: „*sice skončily neúspěchem, ale přesto znamenaly pro Evropu hospodářsky i kulturně mnoho (...) Zaostalejší Evropa se přiučovala od kulturnější oblasti byzantské a arabské.*“²⁶¹

Ostatně, poměrně zřetelným leitmotivem celé této kapitoly je bipolární protikladnost špatné západní Evropy a dobrých „zemí Východu“, které tu jsou dokonce vzájemně i porovnávány stupňovanými adjektivy (druhý stupeň – komparativ: „-ší než“). Západní Evropa je podle textu „*zaostalejší*“²⁶² než „*země Východu*“²⁶³, zatímco ty jsou v porovnání s Evropou „*vyspělejší*“²⁶⁴, „*kulturně pokročilejší*“²⁶⁵, „*daleko bohatší*“²⁶⁶, a oplývají „*dokonalejšími výrobními nástroji*“²⁶⁷.

Abychom tomuto tvrzení dobře porozuměli, je potřeba zde řečené zařadit do kontextu celé učebnice. Ta už o několik kapitol dříve přinesla dokonce celou kapitolu nazvanou „*Kulturní zaostalost západní Evropy*“²⁶⁸ následovanou kapitolou „*Kultura východní Evropy, Asie a Afriky*“²⁶⁹. První zmíněná říká, že *germánské* kmeny v západní Evropě zničily původní starověkou kulturu, takže se ve středověku ocitla na velmi nízké úrovni, zatímco druhá vyzdvihuje vyspělou kulturu východních *Slovanů* (Rusů, Bulharů, ale i Čechů), navazující na kulturu Byzantskou, ale i vzdělanost Arabů, Indů, Číňanů. Kategorie „východního“ a „západního“ se tu přitom nevymezují čistě geograficky, do východní kultury bez ostychu autoři řadí jako významné kulturní středisko i španělskou Córdobu pod arabskou nadvládou. Vidíme tedy protiklad zaostalého západu a kulturního východu, který je postavený spíše ideově než geograficky a ve kterém jsou v rámci slovanství z dnešního pohledu trochu překvapivě Češi postaveni blíže k Byzanci, nežli ke Germánům.

V takovém výkladovém rámci je pak v kapitole o křížových výpravách zajímavé i to, že zde na rozdíl od jiných textů křížáci nesměřují ani do Svaté země, ani do Palestiny, ba dokonce ani na Blízký východ, nýbrž jmenovitě do „*zemí Východu*“²⁷⁰, psáno s velkým V.

²⁶¹ Tamtéž, str. 135

²⁶² Tamtéž, str. 135

²⁶³ Tamtéž, str. 133, 135

²⁶⁴ Tamtéž, str. 133

²⁶⁵ Tamtéž, str. 133, 135

²⁶⁶ Tamtéž, str. 133

²⁶⁷ Tamtéž, str. 135

²⁶⁸ Tamtéž, str. 110

²⁶⁹ Tamtéž, str. 113

²⁷⁰ Tamtéž, str. 133

„Bohatství kulturních zemí Východu lákalo západoevropské feudály a podněcovalo k novým loupeživým výbojům.“²⁷¹ Východ je v celé učebnici konotován jako bohatý a vyspělejší, pokročilejší, kdežto západ chudý a zaostalejší. V kontextu celé učebnice ale čtenář (jakožto Čech, a tudíž Slovan), patří spíše na onen Východ.

²⁷¹ Tamtéž, str. 133

3.10 Klik 1947: Ztráta aktéra: „Bylo nutno podniknout“

Klikova učebnice²⁷², která vyšla poprvé již v roce 1936, se na sto padesáti stranách věnuje období od pravěku až po středověk. Ve vzdálenější historii jej zajímají velké východní říše, antické Řecko a Řím, od období středověku se věnuje zejména dějinám českým, potažmo dění u nejbližších sousedů. Podkapitolku věnovanou křížovým výpravám tu vkládá mezi text o boji o investituru a podkapitolu o rytířích. Křížové výpravy tu tedy slouží jako propojení mezi tématy církve a světských válečníků.

Příběh křížových výprav zde začíná tím, že se do Evropy od poutníků, kteří se vraceli do z Palestiny, dostala zpráva o útisku křesťanů tamními novými tureckými vládci. To se evropským křesťanům nelíbilo, a proto vyzvali papeže, aby situaci napravil. Ten tedy svolal koncil, na kterém křesťané rozhodli, že proti Turkům vytáhnou.

Hned z tohoto úvodu lze vyčíst, spor vedoucí ke křížovým válkám byl dle této učebnice ohledně konkrétní faktické věci, nicméně probíhal mezi nábožensky vyhraněnými skupinami, a že autor jak výstavbou zápletky, tak jazykovými prostředky v textu potlačuje odpovědnost a vůli jednotlivých aktérů. Hned v první větě „*Zlé zprávy přicházely (...) z Palestiny*“²⁷³ je vynechán aktér a za gramatický podmět je tu zvolen faktický předmět. Reálně totiž zprávy samy chodit nemohou (musí je někdo přinést), tj. popisnější by bylo říci, že ten a ten přinesl určité zprávy. Dále autor sice upřesňuje, že informace přinášeli poutníci, kteří se vraceli z Palestiny, ba dokonce jmenovitě uvádí Petra Amienského – společně s Barthesem²⁷⁴ to ale chápou pouze jako strategii, jak jedním jménem legitimizovat příběh, který je zde jinak pečlivě odosobněnou historií.

Další pozoruhodnou jazykovou strategií pro nakládání s aktérem je zosobnění skupiny použitím jednotného čísla: „*Křesťan, který vstoupil do Svaté země, si nebyl jist, vrátí-li se domů živ a zdráv. Byl vydán na pospas rozličným ústrkům, ba i týrání.*“²⁷⁵ Zde samozřejmě chápeme singular pojednávající o jednom křesťanovi jako obrazný a rozumíme větě stejně, jako by bylo psáno „křesťané, kteří vstoupili...“ Singularizace skupiny, resp. její zobrazení

²⁷² 1947 – KLIK, J.: *Učebnice dějepisu pro nižší třídy středních škol, I. Starověk a středověk do konce XIII. století*. Praha: Nákladem Historického klubu

²⁷³ Tamtéž, str. 125

²⁷⁴ BARTHES, R.: *Discourse of History*, IN: *Comparative criticism* 3/ 1981, str. 14

²⁷⁵ Tamtéž, str. 125

skrze jednu osobu, je stylistickou strategií, která může děj lépe přiblížit čtenáři přenesením obecného do osobní roviny. Na druhou stranu je třeba mít na mysli, že onen „křesťan“ je tu chápán nikoli jako jedna konkrétní charakteristická a jedinečná postava, která reprezentuje určitou skupinu, ale spíše jako zosobnění a zobecnění všech křesťanů, kteří do Palestiny vstoupili.

Snad nejvýraznější je ale přesouvání odpovědnosti a aktivity aktérů v té části Klikova příběhu, ve které jsou křížové výpravy vyhlášeny. Evropští křesťané byli nespokojeni se stavem v Palestině, a „*se všech stran se proto obracely hlasy*“²⁷⁶ vyzývající papeže, aby zasáhl. „*Papež nechtěl rozhodnouti sám*“²⁷⁷, pročež svolal koncil, na němž pak „*křesťanstvo vypovědělo válku Turkům*.“²⁷⁸ V textu dochází ke značným přesunům deklarované aktivity mezi aktéry. Nejprve mají iniciativu anonymní masy („*se všech stran se proto obracely hlasy*“), které žádají papeže, aby činil. Poté aktivitu přebírá papež, který ale nechce činit na vlastní odpovědnost („*papež nechtěl rozhodnouti sám*“), pročež svolává koncil, kde se aktivita opět přesouvá k anonymním masám, které vyhlásí křížové výpravy.

Dalším zajímavým jazykovým prostředkem je tu užití hromadného podstatného jména („*křesťanstvo*“). Hromadný singulár zde umožňuje zdůraznit jednotnou vůli, či dokonce aktivitu všech lidí, kteří vyznávali křesťanské náboženství. Ztrátu aktéra při vyhlášení křížových výprav tu autor korunuje pasivně formulovaným sdělením, že „*zpráva o tom byla přijata s nadšením*“, bez bližšího upřesnění, kdo byl nadšený.

Za silnou rétorickou strategií potlačující aktérskost pak chápu řečnické otázky vložené do textu, kterými jako by se autor snažil přenést odpovědnost konkrétních jedinců za rozhodnutí vyhlásit výpravy na samotného čtenáře. Toho se sugestivně táže: „*Co měli křesťané dělati? Měli nadále trpěti, aby místa pro ně nejdražší byla trvale v moci „nevěřících“, kteří by nedovolovali ani jejich návštěvu?*“²⁷⁹ Jakoby sám čtenář měl odpovědi logicky ospravedlnit křížové výpravy a odpovědi na otázku převzít za jejich vyhlášení odpovědnost. Pro případ, že čtenář pohotově neodpověděl, nabízí autor výrok, že nechat věc být se „*zajisté přičilo sebevědomí a důstojnosti křesťanských národů*.“²⁸⁰ I tento výrok je sám o sobě zajímavý už tím, že v něm opět nacházíme anachronické užívání slova *národ*, ale i

²⁷⁶ Tamtéž, str. 125

²⁷⁷ Tamtéž, str. 126

²⁷⁸ Tamtéž, str. 126

²⁷⁹ Tamtéž, str. 125

²⁸⁰ Tamtéž, str. 125

proto, že tu poměrně abstraktní ideje sebevědomí a důstojnosti ospravedlňují naprosto konkrétní válečné tažení.

Další část kapitoly, ve které jsou vysvětlovány motivace jednotlivců, proč se zúčastnit křížových výprav, se svojí náladou od ostatních značně liší. Jde o odstavec plný optimismu a sloves vyjadřujících symbolicky lineární pohyb iniciovaný jak vnějšími, tak vnitřními silami. Někoho „*hnala do boje touha*“, jiné „*poháněla naděje*“, ze všech zemí se „*hrnuli*“, někteří „*šli do boje z nadšení*“ a „*byli dokonce nedočkavci, kteří nevyčkali*“²⁸¹ a vyrazili předčasně sami. Podle autora byly motivace jednotlivců různé, někteří šli z náboženských důvodů, jiní se vydali za vidinou moci, slávy a bohatství. Nadšený odstavec ale končí vystřízlivěním, kdy autor upozorňuje na útrapy cesty a „*nezvyklého podnebí cizích krajin*“²⁸² a bez jakýchkoli podrobností informuje, že „*jen s největším napětím sil se podařilo dobýt Svaté země*.“²⁸³

Vyprávění o dalším křížovém tažení přináší v Klikovo podání další ztrátu odpovědného aktéra. Autor zde říká, že brzy zemi „*zase ohrožovali Turci*“²⁸⁴ natolik, „*že bylo nutno proti nim podniknout druhou výpravu*.“²⁸⁵ Použití věty jednočlenné tu narušuje standartní logiku větné stavby, při které se ptáme „*kdo dělá co*“, protože v tomto případě tu nenacházíme žádné „*kdo*“. Za podmět tu stojí neurčité „*ono*“ (ono bylo nutno podniknout výpravu), které svojí deklarovanou nevyhnutelností opět zakrývá individuální vůli jednotlivce a fakt, že ve skutečnosti někdo zřejmě dal povel, nebo někdo (konkrétní) něco (konkrétního) udělal. Neúspěch tažení pak v příběhu také nemá své viníky, autor jej totiž předkládá ve větě, kde je podmětem abstraktní substantivum: „*Výprava neměla valného výsledku*.“²⁸⁶

Nepřekvapí proto, že v Klikově výkladu i třetí výprava „*byla podniknuta*“²⁸⁷ v pasivním tvaru slovesa, který umožňuje autorovi, aby se vyhnul jmenování konajících jedinců. „*Nejmocnější vládci své doby*“²⁸⁸ Friedrich Barbarossa a Richard Lví Srdce tuto výpravu podle textu nevedli, ani nesvolali, nýbrž jí „*zúčastnili*“²⁸⁹. Autor tak největší panovníky staví do méně aktivní pozice pouhých účastníků. Směšnost těchto vládců pak

²⁸¹ Vše tamtéž, str. 126

²⁸² Tamtéž, str. 126

²⁸³ Tamtéž, str. 126

²⁸⁴ Tamtéž, str. 126

²⁸⁵ Tamtéž, str. 126

²⁸⁶ Tamtéž, str. 126

²⁸⁷ Tamtéž, str. 126

²⁸⁸ Tamtéž, str. 126

²⁸⁹ Tamtéž, str. 126

podtrhuje informaci o „neštěstí“, které „stihlo“ německého císaře: „*utopil se při koupání v Malé Asii*.“²⁹⁰ Cyničnost této anekdoty podtrhuje kombinace detailní konkrétnosti (utopil se při koupání) se značnou geografickou obecností (v Malé Asii)²⁹¹, která ale zřejmě plyne i z ne příliš přesné lokace této nehody v pramenném materiálu.

V závěru autor shrnuje, že „*ani pozdější výpravy neměly úspěchu*“²⁹² a že od 13. století až do první světové války zůstala Palestina v turecké moci. Vyjevuje se nám zde vševědoucí pozice autora, který zná i dějiny dalších staletí.

Toto ale není vše, po řadovém textu o neúspěchu v územním smyslu totiž kapitolu uzavírá odstavec tučně nadepsaný „*Kladný výsledek*“²⁹³. Sledujeme-li pouze zvýrazněné podnadpisy, získáme poměrně optimistické vyznění příběhu křížových výprav, zdůrazněny jsou totiž jen tři body: „*Svatá země v moci Turků*“²⁹⁴, „*Úsilí o její vysvobození*“²⁹⁵ a „*Kladný výsledek*“²⁹⁶.

Ale co je skutečně v textu kladným výsledkem křížových výprav? Zeměpisné poznatky, seznámení se s cizí kulturou, obchod ve středozevní oblasti, jako kladný důsledek ale autor vyjmenovává i *touhu* po jiných plodinách a exotických látkách.

Jedinou zmínkou, která se explicitně odvolává na materii ryze českou, je v této učebnici zmínka o Vladislavovi II. který se „*zúčastnil*“²⁹⁷ druhé křížové výpravy, ale nedošel až k jejímu konci.

²⁹⁰ Tamtéž, str. 125 - 126

²⁹¹ Kdyby se autor pohyboval na jedné úrovni konkrétnosti, dostalo by se nám buďto sdělení, že se císař utopil v jezeře, nebo že nešťastně zahynul v Malé Asii.

²⁹² Tamtéž, str. 127

²⁹³ Tamtéž, str. 127

²⁹⁴ Tamtéž, str. 125

²⁹⁵ Tamtéž, str. 126

²⁹⁶ Tamtéž, str. 127

²⁹⁷ Tamtéž, str. 126

3.11 Hrbek 1947a: Náboženský ideál a nežádoucí násilí

Učebnice všeobecného dějepisu, která vyšla poprvé již v roce 1934,²⁹⁸ se věnuje zejména politickým dějinám křesťanských evropských států s poměrně značným podílem pozornosti věnovaným církvi a jejímu vývoji. Církev je zde pokládána za důležitý článek jak ideového světa minulosti, tak za významného činitele věcí světských a spoluhybatele dějin politických. Většinu textu politických dějin doplňují samostatné kapitoly hospodářských a kulturních dějin, které ale dosahují maximálně čtvrtiny objemu knihy. Křížové výpravy se tu nachází právě mezi skupinou kapitol, které jsou spíše neudálostního a nepolitického charakteru – před křížovými výpravami máme kapitoly o umění a městech, na křížové výpravy navazují kapitoly o rytířství a vzdělanosti. Zdá se, že křížové výpravy tu figurují nikoli v části politicko-událostní, nýbrž, jak ukážu dále, že se nacházejí mezi hospodářskými a kulturními dějinami spíše jako ilustrace určitých dobových tendencí.

Křížovým výpravám je v této učebnici věnována poměrně obsáhlá třístránková kapitola, která se věnuje nejprve důvodům jejich vyhlášení, poté podrobněji rozebírá první křížové tažení, existenci sedmi dalších výprav pouze zmiňuje v jedné větě, a nakonec se obsírně zabývá následky křížových výprav, které dělí do několika tematických skupin (náboženské, politické aj.). Kapitulu o křížových výpravách uzavírá odstavec věnovaný španělské reconquistě s tím, že „*boj proti mohamedánům poloostrova Pyrenejského byl prohlášen za rovnoprávný s tažením do Svaté země*“²⁹⁹ a že křížovým hnutím byly „*valně posíleny i posice křesťanů za Pyrenejemi*“.³⁰⁰

Jazykové formulace užívané v celé kapitole ukazují na to, že autoři pokládají křesťanské motivace za dobré, a naopak odsuzují fyzické násilí. To se ukazuje už na slovech, jimiž je označen samotný předmět křížových výprav. V úvodu kapitoly se nejprve v pasivně formulované větě dozvíme, že koncem 11. století byl „*zápas mezi křesťanstvím a islamem (...) obnoven*“.³⁰¹ Z takové v pasivu formulované větě jednak nevyplývá, kdo tento boj obnovil (boj byl obnoven), navíc použití slovesa „obnovit“ odkazuje k tomu, že nešlo o nic nového.

²⁹⁸ 1947a – HRBEK, J. – VODEHNAL, J.: *Všeobecný dějepis pro vyšší třídy středních škol. II. Střední a nový věk po osvícenství*, Praha: Nakladatelství Šolc a Šimáček

²⁹⁹ Tamtéž, str. 33

³⁰⁰ Tamtéž, str. 33

³⁰¹ Tamtéž, str. 31

Záhy se ale dozvíme, že „*podnět*“³⁰² k obnovení bojů dali mongolští Seldžukové, kteří v Jerusalemě „*začali s fanatismem Arabům cizím sužovati rostoucí zástupy křesťanských poutníků.*“³⁰³ Pozoruhodné je jak to, že je tu odpovědnost za vznik násilného střetu přiřazena jedné straně konfliktu, ale i to, že jsou označeni jako Mongolové (ačkoli v jiných učebnicích jde zpravidla o Turky) a že jsou výrazně odlišeni od Arabů („*s fanatismem Arabům cizím*“). Zprávy o příkořích, která se v Jeruzalémě děla poutníkům, „*jitřily masy lidu západokřesťanského k odvetě.*“³⁰⁴ Vidíme, že rozhodnutí k boji tu je jednak přenášeno na celé „*masy lidu*“ tak, aby se zdálo být kolektivním rozhodnutím, ale je i nazýváno „*odvetou*“ (jde o reakci na již páchané násilí, tj. křesťanské tažení je pouze odpovědí, nikoli samostatným násilným činem). Výpravy jsou dále nazývány slovy, která evokují spíše zákrok proti násilí, tedy jako „*osvobození svatých míst*“³⁰⁵ (v případě první výpravy) a „*obrana svaté země před opětovnými útoky muslimskými*“³⁰⁶ (následující výpravy).

Negativní hodnocení násilí najdeme i v použití slova „*dobrodruh*“³⁰⁷, které je zde spojováno s člověkem nebezpečným, bezdůvodně bojechtivým či násilným. Jedním z pozitivních výsledků křížových výprav byl právě i odchod „*mnohých dobrodruhů*“³⁰⁸, díky kterému „*evropský západ (...) získal na bezpečnosti*“³⁰⁹. Ještě před zorganizovanou první křížovou výpravou vyrazily i skupiny mnohých „*dobrodruhů*“³¹⁰, kteří cestou páchali násilností na židech, což bylo „*nežádoucí*“³¹¹. Autoři také řadí „*dobrodružnost*“³¹² mezi „*důvody méně ideální*“³¹³, kvůli kterým se lidé do křížových tažení zapojovali. Mezi tyto „*méně ideální*“ motivace účastníků křížových výprav autoři řadí kromě touhy po boji i touhu po bohatství, kořisti a získání moci, oproti tomu (a z textu lze vyčíst, že autoři to hodnotí jako

³⁰² Tamtéž, str. 31

³⁰³ Tamtéž, str. 31

³⁰⁴ Tamtéž, str. 31

³⁰⁵ Tamtéž, str. 31

³⁰⁶ Tamtéž, str. 32

³⁰⁷ Tamtéž, str. 31, 32, 33

³⁰⁸ Tamtéž, str. 33

³⁰⁹ Tamtéž, str. 32

³¹⁰ Tamtéž, str. 32

³¹¹ Tamtéž, str. 31

³¹² Tamtéž, str. 31

³¹³ Tamtéž, str. 31

„ideálnější“) bylo motivací i „*hluboké náboženské zanícení tehdejšího křesťanstva*“.³¹⁴ To tedy byly motivace účastníků výprav. Pro papeže ale bylo vyhlášení výprav navíc „*příležitostí*“³¹⁵, kdy mohl „*vystoupiti jako hlava všeho křesťanstva*“³¹⁶, což zde vidíme v kontextu dvou sporů, jichž byl papež právě účasten – boje o investituru a rozkolu východní a západní církve.

Dichotomii násilí a nenásilí ještě více prohlubuje to, že je tu oproti křesťanstvu, které táhne v „odvetě“, pro „osvobození“, či v „obraně“ (viz výše) islám označován za „*výbojný*“ (výpravami byla „*aspoň dočasně ochromena výbojnost islamu*“³¹⁷) a muslimové jako opakovaně útočící („*úkolem [rytířských řádů] byla obrana svaté země před opětovnými útoky muslimskými*“³¹⁸).

Pozitivní hodnocení západních křesťanů a identifikace s nimi, ač explicitně nevyřčená, je tu znát i z používání či nepoužívání uvozovek. *Svatá země*³¹⁹ tu zůstává bez uvozovek, stejně jako je bez uvozovek užíván pro muslimy termín *nevěřící*³²⁰. Kromě vymezení se vůči muslimům tu ale najdeme i vymezení se vůči východní církvi, když jsou tu křižáci nazváni z pohledu byzantského císaře jako *latinští „kacíři“*³²¹, kde uvozovky na slovu „kacíři“ ukazují na autorský odstup od významu tohoto termínu (autoři nepovažují západokřesťanskou církev za kacíře).

Příběh křížových výprav zde na rozdíl od narativů v jiných učebnicích nepřináší tragické sledování neúspěchů, které počínaly druhou výpravou, a jež se křižákům nepodařilo během několika dalších tažení zvrátit. Ba dokonce tato učebnice žádné křížácké neúspěchy nezmiňuje – namísto toho pouze konstatuje, že po první podrobněji vyložené výpravě proběhlo ještě 7 dalších, jejich úspěšnost však nijak nekomentuje a přistupuje přímo k vyjmenovávání následků křížových výprav.

Následky křížáckých tažení dělí na náboženské, politické, hospodářské a „*zisk osvětový*“³²². Náboženským výsledkem bylo vzrušení sebevědomí a obětavosti západního

³¹⁴ Tamtéž, str. 31

³¹⁵ Tamtéž, str. 31

³¹⁶ Tamtéž, str. 31

³¹⁷ Tamtéž, str. 33

³¹⁸ Tamtéž, str. 32

³¹⁹ Tamtéž, str. 33

³²⁰ Tamtéž, str. 32

³²¹ Tamtéž, str. 32

³²² Tamtéž, str. 33

křesťanstva a vytvoření rytířských řádů, politickým ochromení výbojnosti islámu a triumf papežství, které ovládlo křižácké státy. Hospodářsky byl západ ochuzen odlivem lidí i hmotných statků, nicméně bezpečnosti pomohl odliv násilnických „dobrodruhů“. Z výprav těžila italská města, ale i další města, která kvůli hmotnému vyčerpání šlechty získávala více svobod. Výpravy navíc přinesly pro západní Evropu výraznou osvětu: „*Její primitivnější vzdělanost se octla v úrodném styku s vyšší kulturou byzantskou a arabskou.*“³²³ Pro posouzení kontextu křížových výprav je nutno zmínit, že učebnice i ve svém ostatním textu poměrně jasně identifikuje referenční sociokulturní skupinu pro čtenáře jako křesťanství, zejména pak katolické a později reformační (husitské).

³²³ Tamtéž, str. 33

3.12 Hrbek 1947b: Násilné křtění židů a Vladislav na otočku v Malé Asii

Učebnice československých dějin z roku 1937, která byla dotisknuta a používána i v prvních poválečných letech,³²⁴ přináší v jednom svazku československé dějiny od pravěku až do první republiky. Zaměřuje se přitom na politické dějiny na úrovni panovníků a jejich činů, hojně se také zabývá náboženstvím. V tomto kontextu tedy není ani příliš překvapivé, že tu křížovým výpravám není věnována samostatná kapitola, ba že dokonce křížové výpravy byly pokryty pouhými dvěma větami, a to navíc na různých místech.

První výrok zde najdeme v souvislosti s náboženskými změnami za vlády Břetislava II. Ten vykořenil zbytky pohanských zvyků a vypudil slovanské mnichy ze Sázavského kláštera. A právě mezi těmito dvěma událostmi se dozvídáme, že „*prvé křížové tažení zasáhlo Čechy davem, jenž tu násilně křtil židy.*“³²⁵ Druhý výrok věnující se křížovým výpravám, zde zaznívá jako jeden z dokladů zbožnosti knížete Vladislava II.: „*S věrným biskupem olomouckým (...) založil vévoda na Strahově premonstrátský klášter. Potom se vypravil na výzvu Bernarda z Clairvaux na druhé křížové tažení, ale vrátil se z Malé Asie.*“³²⁶ Křížové výpravy jako takové pro autory zjevně nebyly z hlediska československých dějin samostatně nosným tématem, nicméně je možné jejich přítomnost zde pokládat za podstatnou z hlediska zapojení českých zemí do evropského dění, které právě v této době začalo být intenzivnější a lépe zdokumentované než kdy předtím.

³²⁴ 1947b – HRBEK, J. – LÍVA, V. – PLÁČEK, J. – VODEHNAL, J.: *Československé dějiny. Učebnice pro nejvyšší třídu středních škol*. Praha: Nakladatelství Šolc a Šimáček

³²⁵ Tamtéž, str. 17

³²⁶ Tamtéž, str. 18

3.13 Stručné dějiny Říše 1943: Jak nordická krev zúrodnila cizí půdu.

Učebnice Stručné dějiny Říše³²⁷ vykládá pro české studenty historii německé říše, kterou chápe jako státní útvar, který si svoji kontinuitu drží již od pravěku. České dějiny do tohoto příběhu pouze vkládá tam, kde je lze dobře navázat k dějinám říše. České území přitom interpretuje jako historicky logickou součást této říše (už první zmínka o Čechách na přelomu letopočtu praví, že Čechy byly již „osídleny německým kmenem Markomanů“³²⁸). Dějiny Čechů předkládá jako odjakživa provázané s dějinami německými, a to v nerovném vztahu jakéhosi shovívavého otcovství, kdy je Čechům pokročilejší a silnější říše německá Čechům „oporou“³²⁹ či „podporou“³³⁰. Nadto zřejmě Čechy nezahrnuje jednoznačně mezi Slovany, např. když zmiňuje, že Boleslav bojoval po boku německého císaře a Slované byli zatlačeni do Oder.

Příběh křížových výprav se v této učebnici objevuje v kapitole „Císař a papež. Příklady, jak německá krev zúrodnila cizí půdu“³³¹. Už z nadpisu je znát tenze mezi církevní a světskou mocí a zejména německé nacionální cítění s hořkou pachutí vykonané národní (německé) oběti pro cizí zisk.

Samotné výpravy jsou zařazeny za vyprávění o boji o investituru, ve kterém zde jako kladná postava vystupuje německý císař Heinrich IV. (v českém prostředí známější jako císař říše římské Jindřich IV.) a jako záporná strana církev, která si chtěla uzurpovat i světskou moc. Spojenectví česko-německé je zde znázorněno skrze pomoc českého knížete říšskému císaři: „Mezi několika málo říšskými knížaty, která zůstala nezlomně věrna Heinrichovi IV. v nejtěžších hodinách, byl český kníže Vratislav II.“³³², který později za svoji věrnost od císaře dostal královský titul. Důležité přitom je povšimnout si, že česká knížata řadí učebnice mezi knížata říšská. Historické spříznění Čech a Německa dotvrzuje text ještě tím, že uvádí, že se bratr českého knížete (resp. krále) stal německým kancléřem. Nejde přitom jenom o samotné konstatování tohoto faktu, nýbrž o explicitní zdůraznění toho, že tato skutečnost poukazuje na vztahy česko-německé: „Příslušnost Čech k Říši a k jejímu vladařskému (domu)

³²⁷ 1943 – ? : *Stručné dějiny Říše. Učebnice dějepisu pro žactvo škol hlavních a nejvyššího stupně škol obecných*. Praha: Školní nakladatelství pro Čechy a Moravu

³²⁸ Tamtéž, str. 14

³²⁹ Tamtéž, str. 24

³³⁰ Tamtéž, str. 14

³³¹ Tamtéž, str. 29

³³² Tamtéž, str. 29

rodu byla tak samozřejmá, že Vratislavův bratr Jaromír se stal jako pražský biskup Gerhard kancléřem německé Říše.³³³ Toto tvrzení dobře ilustruje i mocenskou nerovnováhu mezi danými celky, když říká, že přísluší Čechy k Říši, tj. podřízenější (a menší) k mocnějšímu (a většímu).

Samotné křížové výpravy jsou od tohoto dění odděleny do krátké samostatné podkapitoly, která zabírá necelou stránku. Je uvedena strohou informací, že „v 11. století dobyli mohamedánští Turci Palestiny.“³³⁴ Podle příběhu učebnice proto papež vyzval křesťanstvo ke křížové výpravě proti „nevěřícím“³³⁵. V textu je slovo nevěřící uvedeno v uvozovkách, což lze chápat jako distanc autora od dobových textů, které se slovem *nevěřící* operují (např. proslov papeže Urbana II. zaznamenaný Fulcherem des Charters). Autor si je vědom muslimského vyznání Turků, které možná z důvodu vědeckých ideálů objektivitivy nechce ve svém výkladu zcela popírat, zároveň se ale nezdráhá slovo nevěřící použít a jen jej použitím uvozovek relativizuje.

„Po třech letech plných strádání a bojů“³³⁶ ale do Palestiny dorazila jen „malá část mocného vojska“³³⁷ a po vši snaze stejně křížáků po krátkém čase území „padlo do rukou Turků“³³⁸. Učebnice zmiňuje ještě dalších šest výprav regulérních a jednu dětskou za znovuzískáním této země, načež sděluje, že „krvavé oběti, které přinesly zástupy rytířů německých, anglických, francouzských a italských, byly nadarmo.“³³⁹

Marnost obětí pak ještě zdůrazňuje v bodech, které kapitulu shrnují. O křížových výpravách tu mimo jiné píše, že „pozvedly světskou moc papežovu na útraty lidu. Proudny nordické krve byly prolity na asijské půdě ve službách touhy církve po světovládě.“³⁴⁰ Zde už je naprosto zřejmá dobová ideologie rasistická („nordická krev“), proticírkevní (zbytečná smrt lidí v důsledku touhy papeže po světovládě). Učebnice také jako jediná uvádí jednotlivé národnosti rytířů. Z toho, že věta explicitně uvádí, že krev byla prolita „na asijské půdě“³⁴¹ lze v kombinaci s titulkem kapitoly („německá krev zúrodnila cizí půdu“³⁴²) vyvodit

³³³ Tamtéž, str. 29

³³⁴ Tamtéž, str. 30

³³⁵ Tamtéž, str. 30

³³⁶ Tamtéž, str. 30

³³⁷ Tamtéž, str. 30

³³⁸ Tamtéž, str. 30

³³⁹ Tamtéž, str. 30

³⁴⁰ Tamtéž, str. 30

³⁴¹ Tamtéž, str. 30

i to, že je Asie pokládána za bytostně cizí prostor, čemuž napovídá i poněkud pejorativní označování Turků jako mohamedáni, či „nevěřící“. Titulek hlásající „*zúrodnění cizí půdy německou krví*“ ale můžeme vztáhnout také k výroku, že křížové výpravy pozvedly moc papeže. Cizí půdou by zde tedy byla církev. Výrok bychom pak mohli číst tak, že německá krev – ačkoli německý císař byl v konfliktu s papežem – byla obětována právě na posílení papežské moci. Vidíme zde tedy jasné rozdělení na „my“ (Němci, tj. ne-církev, ne-nevěřící, ne-mohamedáni, ne-asiaté) a „oni“. Je třeba upozornit na to, že cizí půda díky oběti německých rytířů něco získala v přeneseném slova smyslu (byla „zúrodněna“ co do civilizačních kvalit), tj. nemíní se zde navýšení fertility zemědělské plochy.

Křížové výpravy podle této učebnice nevedly k žádnému zisku křižáků, zejména pak co se dobytí území týče: „*konečné vítězství zůstalo „nevěřícím*“³⁴³. Jako důsledek ale učebnice zmiňuje, že „*víra ve výlučné oprávnění křesťanství byla nyní těžce otřesena*“³⁴⁴. Celkově tak kapitola křížových výprav nevyznívá primárně rasisticky, jako spíše proticírkevně. I tak je ale oproti jiným českým učebnicím znatelný motiv krve („*krvavé oběti (...) byly nadarmo*“³⁴⁵, „*proudy nordické krve byly prolity*“³⁴⁶), nicméně ten se opakuje (jako krvavá lázeň „Blutbad“ po dobytí Jeruzaléma) i v mnoha dalších německojazyčných učebnicích³⁴⁷. Otázkou tedy je, zda se pouze jedná o tradičně citovaný pramen v německojazyčném prostředí, který o „krvavé lázni“ vypráví, či zda je tento pramen tradičně citovaný od doby, kdy měla krev konotaci rasovou.

³⁴² Tamtéž, str. 29

³⁴³ Tamtéž, str. 30

³⁴⁴ Tamtéž, str. 30

³⁴⁵ Tamtéž, str. 30

³⁴⁶ Tamtéž, str. 30

³⁴⁷ např. MARGUE, M.–POLFER, M. – SCUTO, D.: *Entdecken und Verstehen. Geschichtsbuch für den technischen Sekundarunterricht in Luxemburg, vol.2*, Berlin: Cornelsen, 1997

SCHMID, H. D.: *Fragen an die Geschichte 3*, Frankfurt am Main: Hirschgraben-Verlag 1977

BUSLEY, H.: *Spiegel der Zeiten. 2*, Frankfurt am Main: Diesterweg, 1969;

HUG, W. – GROLLE J.–LUCAS, F. J. – RUMPF, E.: *Menschen in ihrer Zeit. 2*, Stuttgart: Klett, 1968

3.14 Sochor 1935: Jako vyprávění svědka: „Posluchači byli dojati“

Sochorova učebnice³⁴⁸ se ze všech zde představovaných učebnic svým stylem nejvíce blíží literárnímu beletristickému podání a jeví se po slohové stránce jako nejméně vědecká. Při její četbě máme dojem, že jde o vyprávění očitého svědka událostí, který si vybírá zajímavé a emocionálně výrazné detaily tak, aby čtenáře co nejvíce zaujal. Dozvídáme se tak třeba, že posluchači po vyprávění papeže o příkořích, které Turci páchají křesťanským poutníkům „byli dojati. Volali, že nutno Palestiny dobýt z moci turecké.“³⁴⁹, nebo že byli křižáci po návratu domů obklopeni zvědavci: „Všude se jich ptali na výpravu, na boje, jací lidé tam daleko bydlí, jak žijí. Vyprávění nebralo konce.“³⁵⁰ Literárně imaginativní styl psaní je podtržen jasným rozlišením, kde je dobro a kde zlo – na záporné straně jsou tu zobrazení Turci, dobří jsou všichni ostatní. „Dokud tam [v Palestině] vládli snášeliví a vzdělání Arabové [bylo to dobré](...) Ale teď, od doby, kdy Araby přemohli mongolští Turci, je zle. Poutníci jsou přepadáni, olupováni, nebo alespoň musí snášet mnoho příkoří.“³⁵¹ Turci podle výkladu páchali „krutosti“³⁵², po první křížové výpravě na křižácké státy „Turci útočili znovu a znovu“³⁵³ a „nakonec, asi za 200 let po začátku kříž. výprav, se Turci zmocnili opět celé Palestiny.“³⁵⁴

Na druhou stranu ale vypravěč zcela v kapitole o křížových výpravách vynechává letopočty, jména postav udává jen v případě neobvyklých historek o konkrétních osobách. Těmi ale učebnice doslova hýří. Dozvídáme se tak např. krátký příběh o tom, že Richard Lví srdce byl sice „velmi udatný, jak ukazuje jeho jméno. Ale byl také pánovitý, že si kdekoho zneprátelil. Nakonec zbyl v Palestině sám, ale vyjednal, že bylo křesťanským poutníkům dovoleno nerušeně navštěvovat posvátná místa. Když se Richard vracel domů, byl zajat od svých křesťanských nepřátel, třeba každý křižák byl pokládán za nedotknutelného. Vypráví se, že slavný básník Blondel se přestrojil za potulného zpěváka a šel od hradu k hradu hledat

³⁴⁸ 1935 – SOCHOR, J.: *Učebnice dějepisu pro nižší třídy středních škol. Díl II., pro druhou třídu, Život lidstva od pravěku do roku 1300.* Praha: Československá grafická Unie

³⁴⁹ Tamtéž, str. 117

³⁵⁰ Tamtéž, str. 118

³⁵¹ Tamtéž, str. 117

³⁵² Tamtéž, str. 117

³⁵³ Tamtéž, str. 119

³⁵⁴ Tamtéž, str. 121

*svého pána.*³⁵⁵ V krátkém příběhu se tak dozvídáme dvě ze tří v kapitole o křížových výpravách zmíněných postav, a to ještě v okrajové historce, která není pro hlavní linii výkladu podstatná. Všimneme si, že autor nazývá anglického panovníka familiárně „Richard“, i že druhou postavou je básník Blondel, který není obvykle v učebních textech významnou klíčovou postavou křížových výprav. Oproti tomu např. papeže Urbana II. autor v kapitole jmenovitě neuvádí, vystačí si s obecným názvem jeho funkce: „*Sám papež na něm [na koncilu] mluvil o změně, která nastala v Palestině.*“³⁵⁶

Takový expresivně napínavý vyprávěcí styl s množstvím drobných příhod ale není specifikem pouze tématu křížových tažení, autor takto i za četného využití pověstí a bájí líčí dějiny v celé učebnici a čtenáři tak předkládá i takové drobné a detailně vyložené příběhy, jako je například příhoda o tom, jak Břetislav unesl Jitku ze Svinibrodu: „*dostal se do kláštera nepoznán. Jitka šla právě po nádvoří se svými družkami. Knězic ji uchvátil, posadil na koně, přetal silný řetěz, který narychlo napiali v bráně, a ujel,*“³⁵⁷ za což pak v odplatě členům jeho družiny uřezali nosy a vypíchali oči. Autor tedy historii vypráví za použití velkého množství anekdotických příhod a mikropříběhů, které se zdají být do značné míry spíše plodem pověstí, dobových kronik a literární imaginace.

Dalším zde užitým výrazným jazykovým prostředkem, kterým má text čtenáře více zaujmout, je kladení řečnické otázky, která tu má ale zároveň i funkci legitimační a zřejmě i didaktickou (odpoví-li žák sám „z logiky věci“, lépe si věc zapamatuje). Otázka je tu položena takovým způsobem a v takovém kontextu, že je na ni možná pouze jediná „logická“ odpověď. A i ta je pro nás z hlediska argumentace textu zajímavá. Autor zde před položením otázky vysvětluje, že zájem Evropanů o vyprávění účastníků první křížové výpravy vedl v to, že „*mnozí lidé se odhodlávali, že půjdou křesťanům do „svaté země“ na pomoc, ale mnozí také zatoužili poznat svět*“³⁵⁸ a vydávali se přes Itálii do Palestiny po moři.

A právě jejich loď pak hrály důležitou roli v důsledcích křížových výprav: „*Když složily v Palestině lidi a náklad, měly se vracet prázdné?*“ ptá se nejprve autor tak, aby ve čtenářích vzbudil potřebu zareagovat jedinou vhodnou odpovědí: samozřejmě se neměly

³⁵⁵ Tamtéž, str. 120

³⁵⁶ Tamtéž, str. 117

³⁵⁷ Tamtéž, str. 112

³⁵⁸ Tamtéž, str. 119

vracet prázdné, to by byla zcela nevyužitá plavba.³⁵⁹ Vzápětí pak čtenáři nabízí celé vysvětlení: „*Brzo přišli lidé na myšlenku, že by mohli na lodi naložit výrobky asijské a tamější plodiny. Tak se rozproudil nový obchod mezi Evropou a Asií.*“³⁶⁰ Otázka s následnou odpovědí tu sugeruje čtenáři představu, že obchod, který byl s Asií navázán, byl až důsledkem dopravy osob loděmi.

Vypravěčský styl textu podtrhuje i občasné – a v učebnicích dějepisu poměrně ojedinělé – užití přítomného času, které má stylisticky urychlit spád příběhu a čtenáře více vtáhnout do děje: „*A již zase nová dvojice se proti sobě žene. A vítězi nejlepšímu chytá snad hradní slečna v upomínku nějaký dar,*“³⁶¹ dozvídáme se tak v popisku obrázku rytířských her. Obdobně autor v prezentu formuluje informaci, že „*ted', od doby kdy Arabi přemohli mongolští Turci, je zle. Poutníci jsou přepadáni, olupováni (...)*“³⁶²

I samotné obrázky a ilustrace jsou v této učebnici pozoruhodné, a to zejména proto, že jsou zde oproti jiným učebnicím velmi hojné (min. 1 obrázek na 1 stránku), ale není vždy zcela zřejmá jejich souvislost s textem, ve kterém se nacházejí. V kapitole o křížových výpravách se tak kromě fotografie interiéru „*basiliky sv. Jiří na pražském hradě*“³⁶³ nachází třeba fotografická „*Ukázka románského slohu*“³⁶⁴ z italské Pisy, nebo náčrt středověkého města³⁶⁵, hradního pokoje³⁶⁶ a romantizující obraz rytířských her³⁶⁷. Obrazový materiál zde má ilustrovat danou dobu, a nikoli nezbytně daný příběh, ve kterém se v rámci učebnice nachází.

³⁵⁹ Kromě nehospodárnosti mohl být za potřebou určitého nákladu v obou směrech důvod bezpečnosti – loď je nezbytné z důvodů stability vždy alespoň částečně zatížit. Je možné, že autoři prvorepublikové učebnice s touto elementární znalostí podmínek plavby u žáků počítali.

Za tuto připomínku děkuji vedoucí této diplomové práce Lucii Storchové.

³⁶⁰ Tamtéž, str. 119

³⁶¹ Tamtéž, str. 120

³⁶² Tamtéž, str. 117

³⁶³ Tamtéž, str. 117

³⁶⁴ Tamtéž, str. 118

³⁶⁵ Tamtéž, str. 119

³⁶⁶ Tamtéž, str. 121

³⁶⁷ Tamtéž, str. 120

Co se týče výstavby celého narativu, je třeba říci, že motivací ke křížovým výpravám byla podle autora vždy pouze agrese Turků. Ta se ale opakovala, takže po první výpravě opět „bylo potřeba nových velkých výprav“³⁶⁸.

Učebnice se oproti jiným mnou analyzovaným titulům více věnuje vyprávění, než vysvětlování motivací a důsledků, takže zde příběh nezačíná obvyklým vysvětlováním, z jakých důvodů ke křížovým výpravám došlo, ale přímo akcí: konal se sněm. Na něm papež a poutníci vyprávěli o příkořích, které Turci páchají na křesťanech. Posluchači podle vyprávění reagovali emotivně a ihned se hlásili do boje. Autor jen komentuje, že díky křížovým výpravám papežova „moc vzrostla“³⁶⁹ a že i šlechticům, panovníkům a vůdcům výprav tažení pomohla: „I jejich moci výpravy pomohly.“³⁷⁰

Následuje expresivní část textu o tom, že cestou účastníci zažili „strašné utrpení“³⁷¹, ale „po hrozném boji se zmocnili Jerusalema“,³⁷² kde „nešetřili v rozvášnění ani žen a dětí.“³⁷³ Po dobytí někteří zůstali na místě, jiní se vrátili do Evropy, kde se jich všichni vyptávali na proběhlé tažení. Vyprávění křížáků motivovalo další dobrodruhy k cestě do Palestiny, což – jak už víme – vedlo k rozvoji obchodu s Asií díky tomu, že bylo potřeba lodě, kterými se na východ dopravovali lidé, využít naložením nějakého nákladu i na zpáteční cestě. Dále se dozvídáme, že Turci znovu útočili, a proto „bylo potřeba nových velkých výprav“,³⁷⁴ přičemž jedné z nich se účastnili i evropští panovníci, např. „Bedřich Barbarossa“³⁷⁵ (zde překvapí poloviční počestění jména, a to právě v té části, která nese význam), nebo Richard Lví srdce. Francouzského panovníka autor sice uvádí, nicméně ne jménem. V dalším textu se dozvídáme drobnou historku o králi Richardovi, po které následuje už jen odstavec o dvou větách, který říká, že „se Turci zmocnili opět celé Palestiny“³⁷⁶ a že „byly vojensky křížové výpravy bez úspěchu.“³⁷⁷

³⁶⁸ Tamtéž, str. 119

³⁶⁹ Tamtéž, str. 118

³⁷⁰ Tamtéž, str. 118

³⁷¹ Tamtéž, str. 118

³⁷² Tamtéž, str. 118

³⁷³ Tamtéž, str. 118

³⁷⁴ Tamtéž, str. 119

³⁷⁵ Tamtéž, str. 120

³⁷⁶ Tamtéž, str. 121

³⁷⁷ Tamtéž, str. 121

Tím končí narativ křížových výprav, nicméně nekončí tím celá kapitola, kterou uzavírá zhruba stránkový text o „rytířství“ a jeho ideálech, které byly podle textu výsledkem právě křížových výprav: „*Za křížových výprav se lidé naučili vážit si čestných, obětavých a statečných lidí.*“³⁷⁸ Autor zde zdůrazňuje, že rytířství je *návratem* k civilizovanějším způsobům: „*našli zase lidé nový vznešený cíl života (...) Rytířství bylo důkazem, že se středověký člověk zase vrací k jemnějšímu životu.*“³⁷⁹

Pozitivní význam křížových výprav učebnice podtrhuje formulací závěrečného úkolu, který klade studentům, když po nich chce, aby z kapitoly vybrali „*čím přispěly křížové výpravy ke zvýšení vzdělanosti evropské.*“³⁸⁰

³⁷⁸ Tamtéž, str. 121

³⁷⁹ Tamtéž, str. 121

³⁸⁰ Tamtéž, str. 121

3.15 Pešek 1933: *Sen o kopí, uvězněný král a výpravy proti Turkům*

Peškova *Učebnice dějepisu pro nižší třídy středních škol*³⁸¹ přináší od středověku dějiny evropské, do kterých zahrnuje i oblast Středozeří včetně Arabské říše. Ve svém výkladu se drží toho, že je třeba jmenovat postupně celou posloupnost panovníků, takže učebnice v některých částech sestává z odstavců vždy o několika větách, které začínají zvýrazněným jménem dalšího panovníka a stručně vypráví o několika jeho činech. Značnou pozornost také věnuje křesťanství a pozici církve ve společnosti.

Křížovým výpravám jsou tu vyčleněny rovnou dvě kapitoly, a to „*Doba křížových výprav*“³⁸² a „*Následky válek křížových*“³⁸³.

Na příběhu křížových výprav je tu zajímavé zejména to, že se zdá, že autor pracoval ze dnešního pohledu s prameny spíše nekriticky a že víceméně přejímal jejich sdělení. Učebnice zřejmě kvůli takové práci s prameny přináší i informace, které by byly ve dnešních učebnicích nemyslitelné – mezi takové počítám třeba anekdotickou příhodu, kdy snové vidění prostého vojína o kopí „*kterým byl proboden Kristův bok*“³⁸⁴ zvrátí nepříznivou vojenskou situaci křížáků u Antiochie, těžko si také jinak než přejímáním dikce pramenů lze vysvětlit autorovo tvrzení, že křížáci svůj příjezd do Jeruzaléma „*zdobili purpurem lidské krve*“³⁸⁵ a že „*nikdo z nevěřících nebyl ušetřen*.“³⁸⁶ Dnes očekáváme kritičtější pohled na prameny, takže by se také stěží v učebnici ocitla informace, že křížáci po spatření Jeruzaléma „*padali na kolena a s pláčem líbali zemi*“,³⁸⁷ protože je možné očekávat, že jde spíše o literární než událostně-faktografickou složku pramenného textu, takže se pravděpodobně nejedná o záznam skutečných detailů dění. Tento přístup k pramennému materiálu ale není pouze záležitostí kapitoly křížových výprav, v učebnici se dozvíme třeba i to, že panovník Jindřich IV. „*zemřel totiž lítostí, když se proti němu postavil jeho nehodný syn*.“³⁸⁸

³⁸¹ 1933 – PEŠEK, J.: *Učebnice dějepisu pro nižší třídy středních škol, pro druhou třídu středních škol II., Obrazy z dějin starověkých a středověkých do počátku XIV. století*. Praha: Profesorské nakladatelství a knihkupectví

³⁸² Tamtéž, str. 144

³⁸³ Tamtéž, str. 146

³⁸⁴ Tamtéž, str. 145

³⁸⁵ Tamtéž, str. 145

³⁸⁶ Tamtéž, str. 145

³⁸⁷ Tamtéž, str. 145

³⁸⁸ Tamtéž, str. 140

Stejně tak jako autor přejímá dobové prameny v těchto miniaturách, přebírá dikci pramenů i co se týče celkového vyznění příběhu. Proto se v učebnici dozvídáme pouze o jediném motivu křížových výprav, jímž bylo podle autora to, že noví vládci Palestiny – totiž mongolští Turci, mezi nimiž „*měl nejhorší pověst kmen Seldžuků*“³⁸⁹ – utiskovali křesťanské poutníky. „*Proto papež svolal r. 1095 sněm (...) kde si přítomní po nadšené řeči svatého otce připínali na pravé rámě červený kříž.*“³⁹⁰ a kde tak byly křížové výpravy zahájeny. Další motivace ke křížovým výpravám autor učebnice nezmiňuje, protože se z pochopitelných důvodů nenachází v základních písemných pramenech, jako je např. údajný záznam vyhlášení křížové výpravy papežem Urbanem II. na církevním koncilu v Clermontu. Všechny křížové výpravy jsou tu tedy prezentovány tak, že byly motivovány pouze snahou o ochranu Svaté země před Turky. Kupříkladu v případě druhé křížové výpravy používá autor takové formulace, že čtenář ani neví, kdo ji vyhlásil či vedl. Nejprve jednoduše sama od sebe „*letěla Evropou zpráva, že Turci ohrožují nedávno vydobytou Svatou zemi*“³⁹¹, poté se „*znovu začaly ozývati hlasy volající po nové výpravě proti nevěřícím.*“³⁹² Text anonymizuje tuto výpravu vskutku důsledně, když dodává, že „*k tažení skutečně došlo*“³⁹³. Jedinou zde zmíněnou postavou, spojenou s druhou křížovou výpravou, je český kníže Vladislav II., který se jí ale jen „*mezi jinými zúčastnil*“³⁹⁴.

Postavami oplývá odstavec o třetí křížové výpravě, kterou „*vedli anglický král Richard Lví srdce, francouzský Filip II. August a zestárlý císař Fridrich Barbarossa.*“, ³⁹⁵ nicméně v tom se zase nedozvíme nic o motivacích k tažení. Výklad čtvrté křížové výpravy nás překvapí ve srovnání s ostatními učebnicemi, které u čtvrté výpravy mluví o tom, že její vedení převzali benátské kupci a že ji vedli s cílem zničit svého obchodního soupeře, Byzanc. Zde se totiž pouze říká, že „*cíle se minula (...) křesťané se totiž na cestě zapletli do sporů o byzantský trůn a do Svaté země se ani nedostali.*“³⁹⁶ Chápeme přitom, že se autor stále drží jediné v písemných pramenech zmíněné motivace křížáků, a to té náboženské, která jim velí osvobodit Svatou zemi tak, aby do ní poutníci měli přístup.

³⁸⁹ Tamtéž, str. 144

³⁹⁰ Tamtéž, str. 144

³⁹¹ Tamtéž, str. 145

³⁹² Tamtéž, str. 145

³⁹³ Tamtéž, str. 145

³⁹⁴ Tamtéž, str. 145

³⁹⁵ Tamtéž, str. 145

³⁹⁶ Tamtéž, str. 145

Epickou část výkladu doplňuje odstavec o dětské křížové výpravě a dvou nezdárných výpravách Ludvíka IX. Svatého a kapitola uzavírá informace o tom, že oslabení byzantských císařů využili Srbové, Bulhaři a Rumuni k odtržení od byzantské říše.

Výsledkem křížových výprav bylo pro Evropu rozšíření zeměpisných znalostí, nové plodiny, látky, řemesla a poznání přepychového životního stylu. Rozvíjelo se rytířství a vznikly rytířské řády.

Oproti jiným učebnicím, které se často zaměřují na obširný popis motivací a důsledků křížových výprav, je tato kapitola výrazně epičtější, včetně drobného dění až množství anekdotických příběhů, jejichž vypuštění by ale vůbec neovlivnilo hlavní linii výkladu. Kromě výše zmíněného snu o kopí se tu tak setkáme s informací, že „*zestárlý císař Fridrich Barbarossa (...) v kteréši řece r. 1190 utonul*“³⁹⁷, nebo, že „*anglický král urážel sebevědomým vystupováním ostatní účastníky výpravy*“³⁹⁸, či historku o tom, že byl „*svými protivníky jat a uvězněn*“³⁹⁹ a že byl později propuštěn „*za veliké výkupné*“⁴⁰⁰.

Učebnice tedy přináší značné množství informací o událostech, které jsou zřejmě do značné míry převzaté z pramenů.

³⁹⁷ Tamtéž, str. 145

³⁹⁸ Tamtéž, str. 146

³⁹⁹ Tamtéž, str. 146

⁴⁰⁰ Tamtéž, str. 146

3.16 Pešek 1922: Kříž pro Čechy: pokřtění Židů a klášter na Strahově

Peškova učebnice *Má vlast. Československá dějprava pro nejnižší třídy škol středních*⁴⁰¹ se věnuje křížovým výpravám pouze okrajově. Popisuje přitom zejména ty události spjaté s křížovými výpravami, které ovlivnily území českých zemí. Stručný popis událostí spojených s křížovými výpravami se tu vešel do dvou krátkých odstavců vložených drobnějším písmem do textu o Vladislavovi II., který se nachází mezi jinými osobnostmi (Kosmas, Soběslav I.) v kapitole Doba české slávy a ponížení.

Pešek zde nejprve vysvětluje, že křížové výpravy byly tažením křesťanstva proti Turkům, kteří se zmocnili Jeruzaléma, poté zmiňuje rabování a násilnosti na Židech, které výprava napáchala v Praze, a výklad končí epizodou Vladislava II., který též vytáhl k Jeruzalému, předčasně se ale pro rozpad vojska vrátil a založil klášter Sion na Strahově.

Křížové výpravy Pešek pouze uvede (co to bylo: tažení křesťanů proti Turkům v Jeruzalémě), a pak vybírá jen to, co má přímý vztah k českému území: rabování v Praze, výjezd českého knížete a následné založení kláštera na Strahově.

Jako jediná postava křížových výprav zde vystupuje kníže Vladislav, zmíněn je pak Ludvík VII. v momentu, kdy mu Vladislav přenechal zbytky svého vojska.

V tomto Peškovo podání křížových výprav nevystupuje ani papež, ani žádný z významných vojevůdců křížových výprav a samotné rozhodnutí ke křížovým výpravám je podáno jako akce všešlá z kolektivní vůle evropských křesťanů – o vyhlášení prvního tažení Pešek říká: „*Se všech stran voláno po výpravě proti Turkům*“⁴⁰², protože „*v době Vratislavově křesťanství národové evropští planuli hněvem proti Turkům*“⁴⁰³ a protože „*křesťané těžce nesli, že Turci zbožné lidi (...) nelidsky týrali a odírali*“⁴⁰⁴. Z takového výkladu lze vyvodit, že všichni křesťané v Evropě věděli o obsazení Jeruzaléma Turky a jejich agresivním chování vůči poutníkům, že všichni evropští křesťané aktivně požadovali výpravu proti Turkům, a dále i to, že v dané době existovaly již v Evropě národy. Užití slova „národ“ pro období 11. století pokládám za anachronismus, který může být zamýšlený, ale stejně tak jej autor mohl použít nevědomky. Lidé v době křížových výprav zřejmě vůbec

⁴⁰¹ 1922 – PEŠEK, J.: *Má vlast. Československá dějprava pro nejnižší třídy škol středních*. Praha: Nákladem vydavatelského družstva českých profesorů

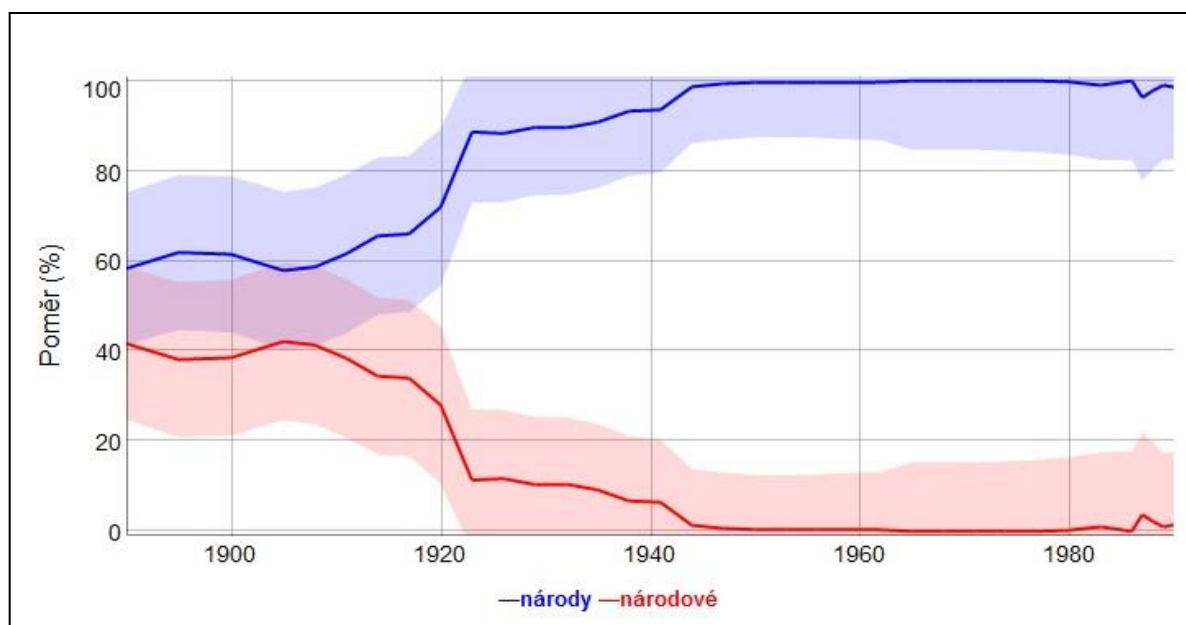
⁴⁰² Tamtéž, str. 24

⁴⁰³ Tamtéž, str. 24

⁴⁰⁴ Tamtéž, str. 24

nevažovali v národním měřítku a svoji skupinovou identitu odvozovali spíše od příslušnosti místní (regionální), či náboženské, zatímco období vzniku učebnice je po čerstvém ustavení národních států v Evropě nasyceno nacionálními ideologiemi.

Při širší interpretaci pak z textu učebnice můžeme vyvodit i to, že všechny evropské „národy“ popisované doby byly křesťanské. Tyto formulace, ve kterých jsou aktéry „křesťanští národové“⁴⁰⁵ nebo ve kterých je nějaká aktivita důsledkem „volání ze všech stran“ také vylučují osobní odpovědnost jednotlivců, kteří by mohli mít na událostech výprav klíčový podíl, protože tu narativ říká, že šlo o kolektivní vůli. Metonymickou personifikaci národa do role aktivního účastníka rozhodování a dění pak z pohledu dnešního užití jazyka posiluje i užití tohoto podstatného jména v životném tvaru („národové planuli“⁴⁰⁶). V tomto případě je ale potřeba přihlédnout k tomu, že v ruce držíme prvorepublikovou učebnici, a že v minulosti byl tento stylistický prvek zživotnění neživotných substantiv užíván častěji⁴⁰⁷.

Obr. 1: Procentuální výskyt slov: neživotné "národy" a životní "národové" v průběhu 20. stol.

⁴⁰⁵ Tamtéž, str. 24

⁴⁰⁶ Tamtéž, str. 24

⁴⁰⁷ Dle grafu proměn procentuálního užití slov „národové“ a „národ“ v průběhu času založeném na korpusu Diakon, přístupné z <https://syd.korpus.cz/>, cit. 12. 4. 2014

Obdobného efektu ztráty konkrétního aktéra dosahuje i užití gramatického pasiva v popisu svolávání druhé výpravy: „*Svatá země padla do rukou tureckých opět. Proto hlásán kříž proti nim znovu.*“⁴⁰⁸ Pasivní tvar slovesa dovoluje autorovi vyhnout se upřesnění, kdo „kříž“ proti Turkům hlásá. V jeho výkladu to totiž není podstatné – zajímají jej totiž události české a v kontextu českých dějin je pro autora důležité to, že se křížové výpravy konaly, že jejich účastníci poněkud destruktivně prošli Prahou, že pohnuly českého knížete k vytažení na východ a že kníže po návratu založil klášter.

Kratičký text o křížových výpravách v Peškově učebnici oplývá až překvapivou hustotou expresivních výrazů, ve kterých mírumilovní křesťanští národové „*planuli hněvem*“⁴⁰⁹ a „*těžce nesli, že Turci zbožné lidi (...) týrali a odírali*“⁴¹⁰, zatímco „*nezřízené tlupy*“⁴¹¹, jež vedla do křížových výprav jen „*naděje na hojnou kořist*“⁴¹², jakožto „*nezvaní hosté*“⁴¹³ v Praze „*zle hospodařili, křtili a obírali židy*“⁴¹⁴. Všimněme si, že tu autor zařazuje křtění židů mezi negativní jevy, i že z textu nevyplývá, jak vyvstalo rozlišení na ony mírumilovné křesťany požadující tažení proti násilníkům a nezřízené rabující tlupy, které na křížové výpravy skutečně vyrazily.

⁴⁰⁸ Tamtéž, str. 25

⁴⁰⁹ Tamtéž, str. 24

⁴¹⁰ Tamtéž, str. 24

⁴¹¹ Tamtéž, str. 24

⁴¹² Tamtéž, str. 24

⁴¹³ Tamtéž, str. 24

⁴¹⁴ Tamtéž, str. 24

4 Vypravěčské strategie a prostředky výstavby narativu

V této kapitole analyzuji a třídím jazykové prostředky, které jsem již představila jednotlivě u konkrétních učebnic. Jedná se zejména o výstavbu příběhu, zvolené postavy, události a jejich argumentaci, tedy o to, jakým způsobem jsou události vysvětlovány. Zabývat se budu také lexikální stránkou textu a terminologií, která je v učebnicích pro popis a vysvětlení dějin užita.

Jak jsem uvedla výše, jazykové prostředky a vypravěčské strategie nabývají různých hodnot, takže se i výsledné příběhy založené na stejné historické materii křížových výprav v různých učebnicích liší.

V této kapitole budeme analyzovat prostředky, kterými jsou rozdílné významy v učebnicích konstruovány.

4.1 Výstavba příběhu, zápletka.

4.1.1 Zdůvodnění a motivy křížových výprav

Právě v tom, jak autoři zdůvodňují křížové výpravy, nalzáme mezi učebnicemi nejmarkantnější rozdíly. Na základě tohoto prvku tak učebnice můžeme rozdělit na *prvorepublikové* (Pešek 1922, Pešek 1933, Sochor 1935, Hrbek 1947a,b, Klik 1947), *socialistické* (Polišenský 1955, Joza 1959, Polišenský 1963, Hánl 1965, Jílek 1984) a *porevoluční* (Beneš 1994, Čapek 2001, Čornej 2008, Čornej 2009), přičemž za prvorepublikové tu považuji takové, které poprvé vyšly ještě před druhou světovou válkou. Některé z nich byly v prvních poválečných letech dotisknuty a dočasně na školách používány, a proto může být mnou uváděná datace dostupných výtisků matoucí, neboť některé z nich cituji až z poválečného vydání (Hrbek 1947a,b, Klik 1947).

Jak dále uvidíme, dělení učebnic na předválečné, poválečné a porevoluční dobře funguje i v případě, že se zaměříme na jejich jiné aspekty, např. lexikální stránku (a užitou terminologii).

Z tohoto dělení učebnic nám jakožto zcela odlišný případ, případně samostatná kategorie, vypadáva pouze proněmecká učebnice z roku 1943 „*Stručné dějiny Říše*“. Její narativ křížových výprav v hlavním textu kapitoly je sice sám o sobě víceméně popisně událostní a historické dění není vyargumentované co do motivací či důvodů křížových výprav, nicméně souhrnné body na konci kapitoly toto doplňují. Jednotlivě uvedené

zvýrazněné body za kapitolou tu totiž nemají jen roli shrnutí, nýbrž kapitolu rozšiřují o vysvětlení v kapitole vcelku stroze uvedených událostí. A právě na základě tohoto vysvětlení nakonec tuto učebnici řadím nejbliže učebnicím socialistickým. Křížové výpravy totiž interpretuje jako vzešlé z touhy církve, resp. papeže po moci na úkor ostatních („*Křížové výpravy (...) pozvedly světskou moc papežovu na útraty lidu. Proudny nordické krve byly prolity na asijské půdě ve službách touhy církve po světovládě.*“⁴¹⁵) Velký rozdíl zde samozřejmě mezi touto učebnicí a učebnicemi socialistickými zůstává v jasně vymezených a zcela odlišných historických metanarativech, do nichž jsou křížové výpravy zasazeny.

Prvorepublikové učebnice se nejvíce ze všech analyzovaných učebnic drží pramenného materiálu, který však z dnešního pohledu přejímají místy až nekriticky. Vyhlášení křížových výprav je v nich interpretováno jako logická reakce křesťanské Evropy na to, že Svatou zemi ovládli Turci, kteří omezují a týrají křesťanské poutníky. Interpretace křížových tažení v těchto učebnicích je tedy taková, že tyto křesťanské výpravy měly pouze motivaci náboženskou. Jen dvě z učebnic (Hrbek 1947, Klik 1947) uvádějí navíc i touhu některých z účastníků po dobrodružství, nebo po bohatství a moci. Zajímavé je, že v textech této skupiny učebnic není příliš vyzdvihována role papeže na vyhlášení křížových výprav, naopak, papež zde buďto není zmíněn vůbec⁴¹⁶, nebo pouze v roli referenta o dění ve Svaté zemi, a samotná aktivita v křížových výpravách i v jejich počátku je pak připisána posluchačům⁴¹⁷, které papež k tažení pouze „*vyzval*“⁴¹⁸. Najdeme však i silnější potlačení role papeže, např. ve formulaci, že „*papež nechtěl rozhodnouti sám, svolal však křesťanské hodnostáře ze všech zemí na církevní sněm, nebo koncil, kde křesťanstvo vypovědělo válku Turkům.*“⁴¹⁹ Prvorepublikové učebnice tedy nevidí roli papeže jako podstatnou, důležitá je masová intencionalita evropských křesťanů, kteří jakožto homogenní skupina projeví vůli k tažení, aby osvobodili Svatou zemi od krutých Turků. Zdá se, že v prvorepublikových učebnicích funguje představa křesťanů jako identifikační prvek, dle kterého je konstruována sociokulturní identita. Roli papeže jako historii tvořícího aktivního jedince nevyzdvihují ani socialistické učebnice – jak si ukážeme dále, pojednávají sice o papeži hojně, ale ten zde figuruje jako zástupce instituce (papežství), nikoli jako konkrétní osoba.

⁴¹⁵ Stručné dějiny Říše, str. 30

⁴¹⁶ Pešek 1922, str. 24

⁴¹⁷ Pešek 1933, str. 144, nebo Sochor 1935, str. 117

⁴¹⁸ Hrbek 1947, str. 30

⁴¹⁹ Klik 1947, str. 126

Zcela jiné vysvětlení vyhlášení křížových výprav oproti prvorepublikovým textům přinášejí učebnice socialistické. V jejich podání stály za křížovými výpravami zejména motivy mocenské a materiální: církve chtěla (resp. papež chtěl) upevnit a posílit svoji moc, účastníci se pak do tažení zapojovali proto, aby získali pozemky či bohatou válečnou kořist. Zásadní roli v narativu hraje papež, ale nikoli jako konkrétní osobnost, nýbrž v roli instituce, která má určité možnosti, ale i tužby, což se opět promítá i do jazyka, jímž se o papeži vypovídá. Papež v narativu těchto učebnic vyhláší křížové války v reakci na žádost byzantského císaře o pomoc proti Turkům. Učebnice žádost o pomoc a následné vyhlášení křížových výprav interpretují jako „příležitost“⁴²⁰ nebo „vhodnou chvíli“⁴²¹ či „lákavou možnost“⁴²² pro papeže (stále pojednáváného jako instituce, nejde tedy o motivace konkrétního člověka), která rozšířit a upevnit svoje postavení jako hlavy všeho křesťanstva (tj. včetně východní církve). O náboženské motivaci křížových tažení přitom socialistické učebnice nepojednávají.

Podle nejmladší ze socialistických učebnic, která se jako jediná motivací papeže (zřejmě z důvodu kratšího rozsahu textu věnovaného křížovým výpravám) nevěnovala, byla tažení do Jeruzaléma dokonce „výraz krizové situace západokřesťanské společnosti; poddaným se mělo dostat svobody i půdy, touha po majetku vedla do boje i feudály.“⁴²³ S takovými materiálními motivacemi účastníků křížových výprav pak operují i všechny další socialistické učebnice. Účastníci se ke křížovým výpravám podle těchto učebnic připojili zejména z touhy po polnostech v nové zemi, po bohatství a moci.

S touto dvojí rozdílnou interpretací zdrojů křížových výprav ve starších učebnicích dějepisných textech se porevoluční učebnice vyrovnávají tak, že v zásadě přejímají jako pravdivé a platné obě dvě. První z interpretací, která vyzdvihuje náboženskou motivaci a roli konkrétních vůdců, v nich tvoří součást politických dějin, druhé vysvětlení, které je založeno na materiálních stimulech, pak nové učebnice vysvětlují v rámci dějin hospodářských. Porevoluční učebnice přitom operují s oběma typy historie, a proto se v zásadě nevyhýbají uznání jak náboženské, tak materiální motivace křížových výprav.

Nejslabší uznání vícero možných motivací ke křížovým výpravám nabízí Čapkova učebnice pro střední odborné školy, ve které se dozvídáme, že „mnozí“ se výprav účastnili „z

⁴²⁰ Polišínský 1955, str. 134; Polišínský 1963, str. 119; Joza 1959, str. 44

⁴²¹ Hánl 1965, str. 144

⁴²² Hánl 1965, str. 145

⁴²³ Jílek 1984, str. 123-124

*hlubokých náboženských pohnutek*⁴²⁴. Slovo „mnozí“ tu umožňuje interpretaci „ne všichni“, a předpokládám, že je tu užito z důvodu celkové snahy o redukci objemu textu pro střední školy. Autoři nechtěli věnovat prostor vysvětlování dalších motivací, nicméně měli potřebu dát najevo – zřejmě z důvodů vědecké objektivity – že existuje více legitimních interpretací motivací ke křížovým výpravám.

Více je téma mnohosti podnětů k výpravám rozpracováno v učebnicích napsaných autorským kolektivem pod vedením Petra Čorneje, v nichž jsou motivace rozděleny podle příslušnosti ke společenské skupině. Rytířské části výprav je připisován úmysl „*osvobodit Svatou zemi*“⁴²⁵, zatímco se ale tažení účastnila i „*společenská spodina, která si od podmanění cizích krajů slibovala především bohatou kořist*.“⁴²⁶ Nejobširněji a nejexplicitněji se ovšem s mnoha vrstvami motivací ke křížovému tažení vyrovnává Beneš, který přímo poukazuje na „*složitost a vnitřní rozporuplnost výprav*“⁴²⁷ a uvádí, že výpravy byly sice zdůvodňovány nábožensky a proklamovaným cílem bylo dobytí Jeruzaléma, ale že se „*za ideou osvobození Božího hrobu skrývaly i příčiny hospodářské a politické*.“⁴²⁸ O křížových válkách hovoří jako o jedné „*z největších kolonizačních akcí, jaké středověká Evropa uskutečnila*“⁴²⁹ a uvádí také, že čtvrtá výprava „*plně odhalila*“⁴³⁰, „*že křížácká tažení nemají zdaleka jen osvobozovací a ideové cíle, ale že jsou výpravami i ryze kořistnickými*.“⁴³¹ Na druhou stranu ale operuje i s představou, že bez náboženských pohnutek by jinak veskrze materiálně motivované výpravy nebyly možné. Uvádí, že „*rozhodujícím činitelem tu bylo mimořádné vzepětí náboženské víry v 11. století (...) Jenom proto mohla mít tak obrovský ohlas zpráva o tom, že se pohané zmocnili míst, jež křesťané považují za svatá*.“⁴³² V zásadě tak Beneš implicitně předpokládá také rozdělení motivací podle společenských skupin, nicméně zde jsou motivace oproti učebním P. Čorneje a kol. rozděleny dle společenských skupin opačně: u Beneše účastníci výprav, tj. běžný lid, vytáhli z důvodů náboženských, zatímco vyšší vrstvy náboženské důvody víceméně inscenují, aby je použily jako zástěrku

⁴²⁴ Čapek 2001, str. 50

⁴²⁵ Čornej 2009, str. 52

⁴²⁶ Čornej 2009, str. 52

⁴²⁷ Beneš 1994, str. 76

⁴²⁸ Beneš 1994, str. 76

⁴²⁹ Beneš 1994, str. 76

⁴³⁰ Beneš 1994, str. 78

⁴³¹ Beneš 1994, str. 78

⁴³² Beneš 1994, str. 77

reálných materiálních a mocenských pohnutek. Zdá se, že tak zejména u Beneše nacházíme nereflektovaná rezidua vědeckého materialismu.

Vidíme, že do nejnovějších učebnic se promítají rozličné argumentace učebnic starších, které autoři porevolučních učebnic přejímají a absorbují, nicméně vypořádávají se s nimi rozličnými způsoby.

4.1.2 Událostní a explikační složky textu

Srovnáváme-li kapitoly o křížových výpravách, je jedním z markantních rozdílů mezi jednotlivými učebnicemi rozdílný podíl událostně-epické složky vůči pasážím, které jsou spíše explikační, tedy které historii vysvětlují. Naprostá většina učebnic má výklad vystaven tak, že se tyto vysvětlovací neepické pasáže vyskytují v úvodu a závěru kapitoly, kde se dozvídáme, proč ke křížovým výpravám došlo a jaké byly jejich důsledky, zatímco jádro textu a většinu objemu kapitoly tvoří složka událostní, tedy co se kdy stalo. Výrazně se od tohoto schématu odlišují učebnice socialistické, v nichž je podíl událostní složky naprosto minimalizován a důraz je kladen na vysvětlení, proč se křížová tažení udála. Křížové výpravy v těchto učebnicích figurují jako suma konkrétních událostí, na kterých je možné dobře ilustrovat feudalismus jako společenský systém útlaku řadového obyvatelstva vládnoucí vrstvou a církví. Toto vysvětlení tedy zaujímá většinu objemu textu, zatímco historická faktografie a událostní složka je tu marginalizována. Společně s Barthesem⁴³³ můžeme říci, že reálně doložitelné historické události jsou zde tedy spíše tím, co legitimizuje celkový narativ, zatímco jeho význam nesou pasáže, ve kterém je text vysvětlován.

4.1.3 Důsledky křížových výprav, orientalismus

Takřka všechny učebnice zakončují kapitolu jinak neúspěšných křížových výprav optimisticky, a tak v nich najdeme přinejmenším odstavec o důsledcích křížových výprav, ve kterých jsou vyjmenovávány zejména jejich pozitivní dopady. Pro možnost vzájemného srovnání učebnic jsem si uváděné důsledky rozdělila do několika skupin:

- 1) duchovní důsledky (náboženská vzpruha, vznik rytířských řádů a rytířských ideálů)
- 2) růst moci a bohatství (církev a krále)
- 3) rozvoj obchodu (zejm. v italských městech)
- 4) zisk poznatků (plodiny, řemesla, kultura, věda)

⁴³³ BARTHES, R.: *Discourse of History*, IN: *Comparative criticism* 3/ 1981, str. 14

V učebnicích jsou porůznu užity jako důsledky křížových výprav různé kombinace těchto důvodů a nelze říci, že by u některé skupiny učebnic některý z důvodů zcela dominoval. V tomto případě jsou rozdíly mezi skupinami učebnic menší a tyto se liší spíše v akcentaci jednotlivých dopadů křížových výprav. Zejména první dvě skupiny důvodů, tedy „duchovní důsledky“ a „růst moci a bohatství“ jsou pak tím, na čem je možné rozdíly mezi učebnicemi nejzřetelněji doložit.

„Duchovní důsledky“ nalézáme často v prvorepublikových učebnicích a v socialistických nikoli. U Sochora se tak kupříkladu dozvídáme, že „za křížových výprav se lidé naučili vážit si čestných, obětavých a statečných lidí, kteří se dovedli vybraně chovat“⁴³⁴, že v rytířských řádech „našli zase lidé nový vznešený cíl života“⁴³⁵ a že „se středověký člověk zase vrací k jemnějšímu životu.“⁴³⁶

U motivu „růstu moci a bohatství“ je tomu naopak. Posílení královské a církevní moci a růst jejich bohatství totiž jako důsledek křížových výprav uvádějí nejčastěji učebnice socialistické éry, ve kterých se jedná o součást metanarativu o feudálním útlaku lidu, zatímco v prvorepublikových učebnicích bychom takové vyhodnocení křížových výprav hledali marně.

Rozproudění obchodu zejména v italských městech zmiňují takřka všechny novější učebnice, které jsem analyzovala, počínaje těmi datovanými od r. 1947. Zajímavou kategorií důsledků křížových výprav je pak „zisk poznatků“, které najdeme ve všech učebnicích, kterými se zde zabývám. V různých variacích konkrétních jednotlivostí se tu dozvídáme o tom, že křížáci získali na výpravách nové plodiny, řemesla, kulturu a vědecké poznatky, a to bez ohledu na období, ve kterém byla daná učebnice vydána. Zejména v těchto částech nacházím prvky orientalismu, tak jak je popsal Edward W. Said⁴³⁷. Evropané přebírali tamní „zjemnělý a přepychový život“⁴³⁸, poznávali exotické plodiny jako cukrovou třtinu, citrony, rýži a koření, luxusní voňavky a hedvábí. Snad nejextrémněji romantizující odstavec o přínosech křížových výprav nabízí učebnice Čapkova, ve které se kromě poznání látek hedvábných, damašku a atlasu, dozvídáme i o módě, hře v šach, voňavkách, ostré stravě,

⁴³⁴ Sochor 1935, str. 121

⁴³⁵ Sochor 1935, str. 121

⁴³⁶ Sochor 1935, str. 121

⁴³⁷ SAID, E. W.: *Orientalismus: západní koncepce Orientu*. Praha: Paseka, 2008

⁴³⁸ Hánl 1965, str. 147

nošení spodního prádla a koupelích, ale i o celkovém zjemnění mravů Evropanů. Není se co divit, že autoři této romantizaci přizpůsobují i lexikální stránku textu, takže nakonec uvádí třeba i to, že díky výpravám výroba zbraní „*kvetla*“⁴³⁹.

Na rozdíl od orientalismu, jak jej popisuje Said, tu ale není předpokládána inferiornost obyvatel Orientu⁴⁴⁰, ba naopak je vyzdvihována jejich vzdělanost a kulturní vyspělost.

⁴³⁹ Čapek 2001, str. 51

⁴⁴⁰ Samotné učebnice s pojmem „Orient“ neoperují.

4.2 Role aktéra a její potlačení

Mnohé z učebnic, které jsem představila, v některých pasážích jazykovými stylistickými prostředky potlačují roli dějinného aktéra, jakožto aktivně a intencionálně jednajícího individua. Namísto toho pak texty na čtenáře působí dojmem, že se něco muselo „nutně“ stát, případně že „ono“ se něco (rádoby samo od sebe) prostě stalo. Taková učebnice, ve které autoři aktéry potlačují, pak předkládá spíše dějiny toho „co se stalo“, než toho „co kdo udělal“. Kromě ztráty aktéra a jeho aktivity se tak stírá i představa odpovědnosti konkrétních osob za konkrétní události, případně se tato odpovědnost rozmělnuje mezi celé skupiny lidí.

Gramatické prostředky, kterými je aktér potlačen, lze rozdělit na dvě hlavní skupiny, které se odvíjejí od role podmětu a přísudku ve větě:

1. Užití slovesa v trpném rodu (tj. přísudek je v pasivní formě)
2. Neaktérský podmět, personifikace (podmětem je namísto aktéra např. skupina lidí, čin, či událost)

Výsledný efekt obou těchto forem je takový, že zbavují vyprávění zřetelných aktérů, kterým by mohla být přičítána odpovědnost za určité dění. Pro hledání takových pasáží, kde je potlačen aktér, však nestačí pouze vyhledávat věty, v nichž je použito sloveso v trpném rodu, nebo kde je podmět neaktérský. V některých případech totiž může jít o běžné užití, kde tyto jazykové prostředky neslouží k potlačení aktéra. Je tedy třeba v každém jednotlivém případě navíc zvážit, zda je tohoto gramatického prostředku užito právě pro potlačení role aktéra.

Takové formulace, ve kterých je v textu potlačena aktérská složka, nacházíme napříč takřka všemi učebnicemi, nicméně jednoznačně nejhojněji se s nimi setkáváme v učebnicích, které byly publikovány, resp. poprvé vydány v období první republiky.

Nejprve představím různé příklady práce s podmětem. V učebnicích se často jedná o takové fráze, které předpokládají vůli či aktivitu celých společenských skupin (příslušníků národa, osob stejného náboženského vyznání, příslušníků téže církve apod.), což budí dojem, že jsou tyto skupiny naprosto homogenní a jakožto celek nějakým způsobem jednající. Kupříkladu v Peškově učebnici z roku 1922 tak najdeme formulaci, ve které je neživotné slovo (národ) užito v životném tvaru: „*křesťanští národové evropské planuli hněvem proti*

*Turkům*⁴⁴¹. Gramatické zživotnění přitom můžeme pokládat za stylistický prostředek zdůraznění aktérské role skupiny (tj. zde národů). Jak jsem již zmínila v kapitole věnující se příslušné učebnici, užívání právě slova národ v životném tvaru bylo v období první republiky řádově častější, než dnes. Toto zživotnění můžeme chápat jako typický dobový prvorepublikový prvek textu – je možné, že užívání životného tvaru *národové* bylo právě výrazem důležité role národa v dobovém diskurzu jakožto aktivního hybatele dějin.

Relativně často se pak v učebnicích setkáváme s případy, kdy je o větším množství osob referováno v jednotném čísle (např. podstatným jménem hromadným), což umožňuje autorům užívat takových formulací, které budí dojem, že určitá skupina oplývá samostatnou vůlí a schopností jednat (např. „*křesťanstvo vypovědělo válku Turkům*⁴⁴²“, nebo „*Duchovenstvo tvrdilo, že svěští páni nejsou oprávněni zasahovati do jeho věci. Chtělo, aby (...)*⁴⁴³“).

V učebnicích také nacházíme případy, ve kterých se aktérským podmětem stává něco, co ze své podstaty samostatným aktérem není. Může jít o věci, ideje, nebo jak ukázu na konkrétním příkladu třeba o „zprávu“ či „hlas“. V jedné z učebnic se tak třeba dozvídáme, že ve chvíli, kdy „*letěla Evropou zpráva, že Turci ohrožují nedávno vydobytou Svatou zemi. A tu se znovu začaly ozývati hlasy volající po nové výpravě proti nevěřícím.*⁴⁴⁴ Nejen, že zde jediným aktivním identifikovatelným aktérem jsou Turci (tj. zde záporná strana), ale ani nevíme, kdo do Evropy zprávu o dění ve Svaté zemi přinesl (zpráva prostě sama letěla), ani nevíme, jaké hlasy volaly po nové výpravě. Přitom právě „zpráva“ a „hlasy“ zde z pohledu větných členů plní roli podmětů.

Takové modifikace podmětu tedy oslabují konkretizaci aktéra ve výkladu, nicméně v některých z vyjmenovaných případů alespoň nějaké, i když značně nepřesné, určení aktérů ponechávají. Jinak je tomu v případě užití trpného rodu sloves či věty jednočlenné slovesné, které umožňují úplné potlačení aktéra – dějiny se pak dějí jaksí samy, jako by se prostě „ono“ něco stalo, případně je takto vyjadřována nevyhnutelnost určitého dění, jak vidíme např. v následujících formulacích prvorepublikových učebnic: „*Za půl století ohrožovali zase Turci tak nebezpečně Palestinu, že bylo nutno proti nim podniknouti druhou výpravu,*⁴⁴⁵ nebo

⁴⁴¹ Pešek 1922, str.24

⁴⁴² Klik 1947, str. 126

⁴⁴³ Klik 1947, str. 124

⁴⁴⁴ Pešek 1933, str. 145

⁴⁴⁵ Klik 1947, str. 126

„zápas mezi křesťanstvím a islamem (...) obnoven,“⁴⁴⁶ či „se všech stran voláno po výpravě proti Turkům,“⁴⁴⁷ případně „Svatá země padla do rukou tureckých opět. Proto hlásán kříž proti nim znovu.“⁴⁴⁸

Takové formulace, ve kterých se aktér ztrácí zcela, jsou užívány zejména pro moment vyhlášení křížových výprav, či pro rozhodnutí o začátku dalších tažení. Právě v těchto „kritických“ momentech dějin by bylo možno očekávat konkrétní aktéry odpovědné za začátek výprav, nicméně tyto slovesné formulace umožňují jejich úplné potlačení v textu a někteří autoři učebnic toto potlačení zřejmě preferují.

Vypravěčské strategie v podobě slovesných tvarů, které potlačují aktéry, nacházíme zejména u prvorepublikových učebnic. Lze z toho vyvodit, že z nějakého důvodu (náboženské motivace, nevalný výsledek křížových výprav) měli autoři ať již vědomou či nevědomou potřebu potlačit odpovědnost konkrétních aktérů za jejich vyhlášení. Návrat obdobných slovesných formulací je možné vysledovat až u porevolučních učebnic, ve kterých mají někdy až bizarní vyznění, jako např. „první křížová výprava byla se souhlasem papeže vyhlášena roku 1095“⁴⁴⁹ (v jiných dějepisných textech vyhláší výpravy přímo papež).

Jinde vidíme rozmělnění odpovědnosti specifickým použitím sloves v případech, kdy autoři nesouhlasí s určitým děním, a proto jej nechtějí dávat „za vinu“ konkrétnímu aktérovi, ani skupině. Tak třeba po dobytí Jeruzaléma „následovalo strašlivé zabíjení a loupení,“⁴⁵⁰ aniž by autoři uvedli, kdo zabíjel a loupil, nebo „neúspěchy na Blízkém východě vedly některé náboženské fanatiky k názoru [že je třeba poslat dětskou křížovou výpravu]“⁴⁵¹ V druhém případě sice můžeme identifikovat aktéry (náboženští fanatici), nicméně jejich odpovědnost je stylisticky a gramaticky oslabena tím, že nejsou sami v podmětu, tj. z textu se zdají být spíše pasivním prvkem, kdežto aktivním činitelem jsou neúspěchy na Blízkém východě.

Celkově si formulací, které gramaticky a stylisticky potlačují roli aktéra či aktérů všímáme nejvíce v prvorepublikových textech a pak až v učebnicích porevolučních. Učebnice socialistické naopak podtrhují aktérskou roli dokonce celých skupin obyvatelstva. To má zřejmě souvislost s jejich interpretací dějin skrze třídní boj, ve které jsou jednotlivé třídy

⁴⁴⁶ Hrbek 1947a, str. 31

⁴⁴⁷ Pešek 1922, str. 24

⁴⁴⁸ Pešek 1922, str. 25

⁴⁴⁹ Čornej 2009, str. 52

⁴⁵⁰ Čornej 2009, str. 53

⁴⁵¹ Čornej 2009, str. 53

pokládány za intencionální a aktivní historické činitele (např. „*Rytířské feudální statky přecházely jen na nejstarší syny a mladší hledali novou kořist a novou půdu v dalších loupeživých taženích.*“⁴⁵²). Jak si ukážeme dále, ani socialistické učebnice v kapitole křížových výprav neoperují s konkrétními jedinci, a pokud ano, pouze zde zastupují určitou instituci či společenskou skupinu. V socialistických učebnicích naopak nacházíme takové formulace, které vysvětlují nejen aktivity, ale i motivace institucí či skupin lidí („*papež žádosti ochotně vyhověl, protože očekával, že upevní své postavení (...) vyhlásil svatou válku proti Turkům,*“⁴⁵³ nebo „*postavili se papežové do čela boje křesťanské feudální Evropy proti islámu*“⁴⁵⁴).

Zde můžeme navázat na další zvláštnost, kterou v jazyce, jímž jsou popisováni aktéři, užívají učebnice socialistické pro „papeže“. Někdy pojednávají v množném čísle o „papežích“ (např. „*postavili se papežové do čela boje křesťanské feudální Evropy proti islámu*“⁴⁵⁵), jindy hovoří za použití substantiva hromadného o „papežství“ („*ve stejné době naskytla se papežství vhodná chvíle, aby se postavilo do čela celého křesťanského světa*“⁴⁵⁶). Nejde zde o papeže jako jednotlivce, nýbrž vystupuje zde v roli instituce, resp. tuto instituci ztělesňuje. Opět vidíme, že jazyk je v socialistických učebnicích užíván tak, aby podpořil či přinejmenším kopíroval celkový metanarativ dějin, v němž mají společenské třídy a určité instituce roli aktivních činitelů.

Souhrnně lze říci, že existují různé strategie potlačení aktéřské role jednotlivce, a že roli aktéra mohou díky specifickému užití stylistických a gramatických prostředků přebírat instituce či celé skupiny lidí. Navíc, je-li skupina lidí postavena do role intencionálně jednajícího aktéra, je tímto stylistickým prostředkem navíc posílena i představa homogenosti a jednotnosti této skupiny.

⁴⁵² Polišínský 1955, str. 133

⁴⁵³ Joza 1959, str. 45

⁴⁵⁴ Jílek 1984, str. 123

⁴⁵⁵ Polišínský 1963, str. 118; naprosto shodná formulace Jílek 1984, str. 123

⁴⁵⁶ Hánl 1965, str. 144

4.3 Lexikální stránka textu, terminologie

4.3.1 Kam křižáci vyrazili. „Svatá země“, Palestina nebo Východ

Mezi učebnicemi jednotlivých období jsou zřetelné i rozdíly v použitých termínech, které mají označovat geografické území, kam se křižáci vydali.

Prvorepublikové učebnice pojednávají zpravidla o tažení do území, jenž nazývají Palestinou, Jerusalemem, či Svatou zemí a motiv k tažení uvádějí náboženský – evropští křesťané nemohou nereagovat na to, že seldžučtí Turci utlačují křesťanské poutníky do Jeruzaléma.

Výrazně se v pojmenování místa, kam křižáci míří, liší učebnice socialistické éry. V nich všech se objevují pro křižáckou cílovou destinaci geografické názvy zahrnující slovo „východ“ (místa psáno i s velkým V), jako např. „*kulturní země Východu*“⁴⁵⁷ či „*Východ*“⁴⁵⁸, „*Blízký východ*“⁴⁵⁹, nebo i „*východní Středomoří*“⁴⁶⁰. Tyto „východní“ oblasti přitom texty popisují jako bohaté a z toho důvodu pro křižáky lákavé a je možné, že tato konotace má souvislost s dobovým vztahem socialistického režimu se zeměmi na východ od českých hranic.

Porevoluční učebnice se pak s geografickou terminologií zpravidla vyrovnávají tak, že uvádějí termín Svatá země, nicméně vzápětí jej vysvětlují jinými, aktuálnějšími geografickými termíny (Jeruzalém, Palestina a Sýrie).

4.3.2 Identita protivníků. „Nevěřící“, krutí Turci a mohamedáni

I podle rozdílů v popisu protivníků, proti kterým křižáci vyrazili, je možné zřetelně odlišit mnou již výše vymezené jednotlivé skupiny učebnic. Nejvýraznější rozdíl nacházíme zejména mezi učebnicemi prvorepublikovými a porevolučními. Prvorepublikové pojednávají o krutých Turcích, jejichž religiózní příslušnost nijak nerozebírají a jen v uvozovkách je označují jako „nevěřící“. Křižáky podle těchto učebnic motivovalo k zásahu jejich násilné zacházení s křesťanskými poutníky. To je navíc učebnicemi shodně kladeno do protikladu s dřívější nadvládou Arabů nad Palestinou, kteří jsou zde vyzdvihováni pro svoji kulturu a

⁴⁵⁷ Polišínský 1955, str. 133

⁴⁵⁸ Polišínský 1955, str. 133; Polišínský 1963, str. 119

⁴⁵⁹ Hánl 1965, str. 144

⁴⁶⁰ Polišínský 1963, str. 118

vzdělání, ale právě i pro bezproblémový vztah ke křesťanským poutníkům.⁴⁶¹ V prvorepublikových učebnicích nejde tedy o střet dvou náboženství, protože i Arabové byli muslimského vyznání, nýbrž spíše o snahu umožnit křesťanským poutníkům bezpečnou pouť k božímu hrobu.

Oproti tomu učebnice nejnovější, porevoluční mluví přímo o střetu civilizací či celých náboženství, o boji křesťanů proti islámu a muslimům, přestože je někdy zároveň nazývají „nevěřící“ (v uvozovkách i bez nich). Beneš dokonce uvádí, že „*křížové výpravy nebyly jenom válečným střetnutím. Byly i střetem dvou kultur, dvou stylů myšlení.*“⁴⁶² Podle něj i papež na koncilu v Clermontu „*pronesl řeč, v níž formuloval vztah křesťanské církve k islámu a vyzval ke křížovému tažení proti jeho vyznavačům.*“⁴⁶³

Pro autory učebnic socialistické éry není identifikace protivníků příliš podstatná, v jejich narativu totiž nejsou protivníci v Jeruzalémě pravým důvodem ke křížovému tažení. Učebnice je tedy uvádějí jen jako deklarovaný důvod, zatímco pravým důvodem k tažení bylo v jejich příběhu křížových výprav kořistnictví materiální povahy – křižáci táhli, aby získali polnosti, bohatství a moc. Důvody náboženské povahy a solidarita k utlačovaným křesťanským poutníkům byla podle nich spíše jen oficiálním deklarovaným důvodem. Proto pro autory těchto učebnic není problematické označit za protivníka křižáků takřka kohokoli – jako seldžucké Turky, kočovné Turky, nevěřící (v uvozovkách i bez), nebo dokonce mluví i o boji proti islámu jako takovém.

Nicméně prvním místem, kde nacházím zmínku o islámu, je učebnice *Stručné dějiny říše*, podle které byli křižákům protivníky „*mohamedánští Turci*“⁴⁶⁴, které nicméně opakovaně – byť v uvozovkách – nazývá i „*nevěřící*“⁴⁶⁵, jako by se autor učebnice snažil Turky ukázat v co nejtemnějším světle natolik, že ani nedbá toho, že si protiřečí (oxymorón: nevěřící mohamedán).

⁴⁶¹ Klik 1947, str. 125; Hrbek 1947a, str. 31; Sochor 1935, str. 117; Pešek 1933, str. 144

⁴⁶² Beneš 1994, str. 76

⁴⁶³ Beneš 1994, str. 77

⁴⁶⁴ *Stručné dějiny říše* 1943, str. 30

⁴⁶⁵ *Stručné dějiny říše* 1943, str. 30

4.3.3 Uvozovky a velká písmena

V českém jazyce jsou uvozovky užívány pro taková slova či fráze, ve kterých se chce autor textu distancovat od daného sdělení, což zahrnuje i vyjádření toho, že se v textu objevuje cizí hlas (včetně uvození přímé řeči). Klasicky se jedná o pasáže, ve kterých cituje, ale do uvozovek se vkládají i zavedené termíny, nebo třeba ironicky míněná slova.

Mnozí autoři učebnic dějepisu v kapitole křížových výprav operují se dvěma různými výrazy, které kladou do uvozovek, a tím se od jejich doslovného významu distancují – jde o termín „*nevěřící*“⁴⁶⁶, který tu označuje muslimské seldžucké Turky, a nábožensky zbarvený geografický název „*Svatá země*“⁴⁶⁷, který označuje území Palestiny. Autoři tím jednak dávají najevo svůj nesouhlas s tím, že šlo o nevěřící, nebo naopak svůj nesouhlas s tím, že by dané území bylo doopravdy Svata země, zároveň však tento termín z nějakého důvodu chtějí použít.

Není příliš překvapivé, že se „*nevěřící*“ v uvozovkách nacházejí zejména v prvorepublikových učebnicích, kdežto „*Svatá říše*“ v uvozovkách hlavně v učebnicích socialistických. Druhý případ najdeme mezi prvorepublikovými učebnicemi pouze jednou, a to s malým písmenem, tj. „*svatá země*“⁴⁶⁸, jako by nemělo jít o místopisný název, nýbrž spíše jen o území určité religiózní hodnoty. Termíny v uvozovkách autoři zřejmě čerpají z pramenů, nicméně nechtějí se s jejich doslovným zněním ztotožnit, a proto je vkládají do uvozovek.

4.3.4 Expresivita v přívlastcích

Rozvinutí podstatných jmen za pomoci přívlastků, příp. rozvinutí přísudku skrze příslovečná určení, je jedním ze stylistických prostředků, jimiž lze textu dodat expresivitu. Tyto větné členy jsou volitelné, pro stavbu a smysl věty není nezbytné jich užívat, a proto jejich výskyt a typ pokládám za signifikantní ukazatel autorského přístupu k psaní textu.

Právě na přívlastcích, které textu dodávají na výrazu, lze velmi dobře doložit rozdíly mezi důrazem jednotlivých textů, resp. skupin učebnic jednotlivých období, na různé aspekty příběhu křížových výprav a mezi rozdílnými vysvětleními křížových výprav vůbec. V prvorepublikových učebnicích nacházíme expresivní přívlastky a také příslovečná určení

⁴⁶⁶ Pešek 1933, str. 145; Klik 1947, str. 125; Stručné dějiny Říše 1943, str. 30; Polišínský 1963, str. 118; Beneš 1994, str. 76

⁴⁶⁷ Joza 1959, str. 45; Polišínský 1963, str. 119

⁴⁶⁸ Sochor 1935, str. 119

nejvíce v pasážích, ve kterých je popisována krutost Turků („*Turci zbožné lidi (...) nelisky týrali*“⁴⁶⁹, „*nezřízené tlupy (...) nezvaní hosté (...) v Praze zle hospodařili*“⁴⁷⁰, „*nejhorší pověst [měli Seldžuci]*“⁴⁷¹, „*[dokud vládli] snášeliví a vzdělaní Arabové [oproti Turkům]*“⁴⁷², „*s fanatismem Arabům cizím sužovat*“⁴⁷³, „*vládli tam neobyčejně krutě*“⁴⁷⁴). Další expresivní pasáže v prvorepublikových učebnicích nacházíme shodně v popisu utrpení křižáků v bojích i na cestách („*strašné utrpení (...), hrozný boj*“⁴⁷⁵, „*nelidskou řeží*“⁴⁷⁶). Souhrnně se tak dá říci, že expresivita učebnic období první republiky se soustřeďovala na témata fyzického násilí.

Oproti tomu nacházíme relativně málo přívlastků v učebnicích socialistické éry, a když nějaké najdeme, tak velice často odkazují k touze po materiálním zisku, případně hamižnosti papeže či feudálů („*loupeživým výbojům (...) loupeživých taženích*“⁴⁷⁷, „*papež (...) ochotně vyhověl*“⁴⁷⁸, „*lákavou možnost [pro papeže]*“⁴⁷⁹, „*bohatou kořist*“⁴⁸⁰).

Učebnice porevoluční lze z pohledu expresivních rozvíjejících větných členů těžko uchopit jako jeden celek. Učebnice Čapkova takřka žádné formulace s expresivními přívlastky nepoužívá, zatímco v Čornejově a Benešově publikaci jich najdeme celou plejádu. V učebnici Čornejově z roku 2009 pro gymnázia jde především o přívlastky, které nesou význam něčeho smutného či špatného („*strašlivé zabíjení a loupení*“⁴⁸¹, „*smutný osud*“⁴⁸², „*nejsmutnější osud*“⁴⁸³, „*nevalný zeměpisný rozhled*“⁴⁸⁴, „*smutnou kapitolou*“⁴⁸⁵). Obdobný

⁴⁶⁹ Pešek 1922, str. 24

⁴⁷⁰ Pešek 1922, str. 24

⁴⁷¹ Pešek 1933, str. 144

⁴⁷² Sochor 1935, str. 117

⁴⁷³ Hrbek 1947a, str. 31

⁴⁷⁴ Klik 1947, str. 125

⁴⁷⁵ Sochor 1935, str. 118

⁴⁷⁶ Hrbek 1947a, str. 32

⁴⁷⁷ Polišenský 1955, str. 133

⁴⁷⁸ Joza 1959, str. 45

⁴⁷⁹ Hánl 1965, str. 145

⁴⁸⁰ Hánl 1965, str. 146

⁴⁸¹ Čornej 2009, str. 53

⁴⁸² Čornej 2009, str. 53

⁴⁸³ Čornej 2009, str. 54

⁴⁸⁴ Čornej 2009, str. 54

⁴⁸⁵ Čornej 2009, str. 55

autorský kolektiv v o rok mladší učebnici pro střední školy oproti gymnaziální učebnici redukuje „smutnost“ a přidává prvků násilných. Namísto „smutné kapitoly“ tu tak nacházíme ne příliš snadno pochopitelnou „*svébytnou kapitolu*“⁴⁸⁶ a kromě přidané pasáže o absenci tolerance ve středověku se dozvíme i to, že templáři byli „*brutálně zlikvidováni*“⁴⁸⁷, jako by autorský kolektiv usoudil, že studenti středních škol ocení spíše akčnější příběh, kdežto gymnaziálním studentům lze křížové výpravy podat i v melancholicky laděném vyprávění plném „smutných osudů“.

Poslední z porevolučních textů, učebnice Benešova, užívá tak velké množství přívlastků, že ji v tomto směru nelze řádově srovnávat s žádnou z dalších učebnic, které zde rozebírám. Část z přívlastků v Benešově textu nese význam velkého množství, či důraznosti („*ohromné sumy peněz*“⁴⁸⁸, „*obrovský ohlas*“⁴⁸⁹, „*nespornou vojenskou sílu*“⁴⁹⁰, „*nemalé kulturní obohacení*“⁴⁹¹), další řada z nich označuje něco velmi špatného („*zdrucující porážku*“⁴⁹², „*zoufalou obranu*“⁴⁹³, „*tragičtější osud*“⁴⁹⁴, „*bezostyšné kořistění nezastavující se před ničím*“⁴⁹⁵). Beneš také opakovaně dává náboženskému zanícení přívlastek „fanatický“ (Turci „*patřili k fanatickým vyznavačům islámu*“⁴⁹⁶, dětská výprava byla vedena „*zfanatizovanými chlapci*“⁴⁹⁷), což lze číst i jako nedůvěru v náboženskou víru, která jako by zde byla něčím iracionálním, a proto odsouzeníhodným. Racionalita je vůbec jedním z důležitých témat Benešova vyprávění, ve kterém také autor na několika místech vyzdvihuje „logiku“ některých dějů (viz výše v kapitole o dané učebnici).

⁴⁸⁶ Čornej 2008, str. 61

⁴⁸⁷ Čornej 2008, str. 61

⁴⁸⁸ Beneš 1994, str. 77

⁴⁸⁹ Beneš 1994, str. 77

⁴⁹⁰ Beneš 1994, str. 78

⁴⁹¹ Beneš 1994, str. 80

⁴⁹² Beneš 1994, str. 78

⁴⁹³ Beneš 1994, str. 78

⁴⁹⁴ Beneš 1994, str. 80

⁴⁹⁵ Beneš 1994, str. 80

⁴⁹⁶ Beneš 1994, str. 77

⁴⁹⁷ Beneš 1994, str. 80

5 Závěr

V této práci jsem se věnovala výstavbě narativů křížových výprav v českých středoškolských učebnicích dějepisu dvacátého století.

Základní faktografické údaje se v jednotlivých učebnicích liší jen velmi málo a jednotlivé učebnice si vzájemně po faktografické stránce nikdy neprotiřečí. Rozdíly učebnic ve faktografii spočívají zejména v různém výběru údajů, které autoři jednotlivých učebnic pokládají za podstatné a které studentům předkládají, případně tím, na které údaje v učebnici autoři kladou důraz. Existuje tedy určité penzum faktografických údajů, ze kterých autoři vybírají, které se nicméně mezi učebnicemi neliší. Přes tuto shodu na základní historické materii ale mezi učebnicemi nacházíme zcela zásadní rozdíly ve výsledném vyznění příběhu křížových výprav.

Podíl faktografie na výkladu křížových výprav v mnohých učebnicích dosahuje relativně malé části celkového objemu textu, jehož většinu v některých případech tvoří spíše vysvětlení dějin, tj. autorská interpretace. Výsledné rozdíly ve vyznění příběhu křížových výprav mezi učebnicemi jsou dané zejména rozdílným vysvětlením křížových výprav v jednotlivých učebnicích, rozdílnou výstavbou zápletky jejich příběhu, strukturací výkladu, důležitou roli tu mají ale i další stylistické a jazykové prostředky, jako je např. lexikální stránka textu. Při posunu významu mezi jednotlivými učebnicemi tedy nemusí nutně docházet – a v učebnicích ani nedochází – k manipulaci s historickou faktografií. Ačkoli se událostní složka u učebnic liší jen málo, rozdílné vysvětlení (kterého je dosaženo stylistickými prostředky i specifickou argumentací) zcela mění vyznění příběhu.

Dle různých pohledů na výstavbu narace křížových výprav v učebnicových textech, lze učebnice rozdělit do tří základních relativně koherentních skupin, které zhruba odpovídají době, kdy byla daná publikace poprvé vydána na *prvorepublikové*, *socialistické* a *porevoluční*. Mimo tyto kategorie pak zůstává pouze publikace *Stručné dějiny říše* z roku 1943, kterou je však dle různých kritérií možno srovnávat s výše zmíněnými skupinami učebnic.

Nejmarkantnější a na první pohled nejzřetelnější je rozdíl v celkovém vysvětlení fenoménu křížových výprav. *Prvorepublikové učebnice* je vysvětlují jako reakci křesťanské Evropy na násilné chování Turků vůči křesťanským poutníkům k božímu hrobu v Jeruzalémě. Zcela jiný pohled nabízejí *socialistické učebnice*, ve kterých jsou křížové výpravy pouze nositelem událostní složky, na které učebnice ilustrují fungování feudální společnosti a tužby jednotlivých skupin lidí v ní. Křížové výpravy jsou zde ukázkou zejména materiálních a

mocenských tužeb – vládnoucí třídě (feudálům a církvi) jde o posílení moci a zisk bohatství, účastníci křížových výprav doufají, že v nové zemi získají půdu (tj. výrobní prostředky) a s ní i svobodu. Faktografická stránka křížových výprav tak legitimizuje dějinný metanarativ stupňů vývoje společnosti v rámci tzv. vědeckého materialismu. *Porevoluční učebnice* se vyrovnávají s těmito dvěma v zásadě rozdílnými interpretacemi tím, že je obě přijímají a do svého výkladu integrují. Některé z nich explicitně pojednávají o tom, že křížové výpravy měly více různých „vrstev“: „*Proklamovaným cílem bylo dobytí Jeruzaléma (...) osvobození z rukou „nevěřících“, tj. muslimů. Za ideou osvobození Božího hrobu se však skrývaly i příčiny hospodářské a politické.*“⁴⁹⁸ V jiných porevolučních učebnicích je toto uznání vícehledovosti na křížové výpravy skrytější, nicméně zpravidla najdeme alespoň náznak toho, že interpretací je více, např. když se v učebnici dočteme, že „*mnozí z rytířů i dalších účastníků výpravy se k tažení do Svaté země připojili z hlubokých náboženských pohnutek,*“⁴⁹⁹ nechávají nám autoři prostor pro interpretaci „*ne všichni z rytířů i dalších účastníků se k tažení do Svaté země připojili z hlubokých náboženských pohnutek*“.

Zásadní rozdíly mezi učebnicemi nacházíme i v poměru mezi objemem textu, který je věnován událostem (epika) a který se zabývá vysvětlením daného dění (explikace). Nejvýrazněji zde z analyzované řady učebnic vystupuje skupina učebnic *socialistických*, ve kterých je objem událostní složky textu minimalizován a jeho majoritní část je věnována vysvětlení a vřazení daných událostí do celkového dějinného metanarativu stupňů společenského uspořádání daných vztahem lidí k vlastnictví výrobních prostředků.

Stejně tak analýza učebnic odhalila značné rozdíly učebnic v lexikální stránce výkladu a jeho terminologii, která je vždy volena tak, aby podporovala a zesilovala zápletku a vysvětlení dějin v dané učebnici. Ukázalo se, že právě porovnávání užitého lexika u jednotlivých učebnic může odhalit rozdílné ideologické pozice autorů. Při analýze slov, kterými je označován protivník, se tak například ukázala zcela rozdílná pozice autorů prvorepublikových a porevolučních, např. učebnice prvorepublikové sice pojednávají v rovině příběhu o náboženské motivaci ke křížovým výpravám, na rovině lexikální je ale boj křižáků v prvorepublikových učebnicích směřován *konkrétně* proti *krutým* seldžuckým Turkům, aniž by byla zdůrazněno jejich náboženské vyznání. Protikladem k tomuto přístupu budiž nám učebnice porevoluční, v nichž je boj křesťanů směřován obecně proti islámu. Náboženská motivace tak v porevolučních učebnicích nemá pouze ambici ochránit křesťanské poutníky

⁴⁹⁸ Beneš 1994, str. 76

⁴⁹⁹ Čapek 2001, str. 50

v jasně ohraničeném a konkrétním rámci tak, jako ji vysvětlovaly prvorepublikové učebnice, nýbrž dosahuje zde rozměrů motivace ke konfliktu civilizačně-kulturnímu mezi dvěma světovými náboženstvími.

Obdobně jsem analyzovala i názvy destinace, do které křižáci mířili, jakožto imaginárních geografických jednotek.⁵⁰⁰ Zde se ukázalo být zajímavým prvkem i užívání uvozovek pro některé termíny (pro geografické označení „Svatá země“, dále také „nevěřící“, nebo „kacíři“) tak, aby se autor distancoval od doslovného významu daného slova. Zajímavé přitom je, že autoři termíny, od kterých se chtějí distancovat, vůbec používají. Usuzuji, že jde zřejmě o přejímání dikce pramenného materiálu, příp. terminologie starší učebnicové či výzkumné tradice.

Dalším aspektem, který jsem ve své práci v učebnicích sledovala, byla práce s konkrétními aktéry událostí. Analýza ukázala, že se často setkáváme s potlačováním role konkrétních aktérů a s přenášením této role za pomoci jazykových prostředků na celé skupiny lidí (křížové výpravy jako vůle evropského křesťanstva v prvorepublikových učebnicích), nebo na instituce (papežství a jeho mocenské choutky v socialistických učebnicích). Překvapivě v mnohých případech příběhy v učebnicích dějepisu postrádají konkrétní osobnosti coby skutečné aktéry a jména zásadních postav jsou často pouze vyjmenována, ale do narativu nejsou jako aktivní postavy a hybatelé příběhu zapojeni.⁵⁰¹

Mimo tyto závěry, které se věnují tomu, jakým způsobem je konstruován význam sdělení učebnic dějepisu, bych ráda uvedla i některé postřehy, které jsou nad rámec záměru mé práce, ale které mohou být podnětné pro teoretické úvahy o učebnicích historie:

- Snaha o zestručnění a zmenšení objemu textu (např. pro potřeby středních odborných škol, u kterých je objem dějepisné látky značně redukován) nevede vždy pouze k úbytku faktografie a látky k memorování. Autoři, kteří se snaží využít co nejmenší prostor, někdy ztratí „nit“ svého výkladu, který pak přestane dávat čtenáři logicky uchopitelný smysl. Trochu paradoxně pak student nemůže učební látku pochopit, ale musí se „biflovat“ události, jejichž logika právě kvůli snaze o zestručnění textu bohužel není dostatečně zřetelná.

⁵⁰⁰ Fyzicky existující území je kulturním konstruktem rozděleno na imaginární geografické lokace.

⁵⁰¹ Viz např. Klik 1947, str. 126, kde se významní panovníci výprav pouze „účastnili“

- Otázky za kapitolou, případně shrnující body v závěru kapitoly mohou posilovat nebo dokonce samy přinášet význam sdělení celé kapitoly.
- Pro celkové vyznění kapitoly není podstatný jenom hlavní výkladový text, který je přímo sepsán autory učebnice, ale i doprovodné materiály, úryvky z pramenů a ilustrační obrazová dokumentace. Důležitou roli z pohledu čtenáře hraje i grafické zvýrazňování určitých pasáží, poznámky po stranách, nadpisy a celkově grafické členění učebnice, s jehož pomocí lze do značné míry ovlivnit vnímání předkládaného textu.

Analýza učebnic ukázala mnohé způsoby, kterými je konstruován význam dějepisného textu nad rámec toho, čím jej určují historická fakta. V tomto výzkumu by bylo možné pokračovat a rozšířit jej i o mezinárodní perspektivu srovnáváním jednotlivých národních narativů založených na téže historické materii. Křížové výpravy by i v tomto případě mohly být dobrým nosným tématem, na kterém by bylo možné učebnice srovnávat.

V této práci jsem se pokusila ukázat, že specifickým použitím jazyka či výstavbou zápletky a strukturací výkladu lze výrazně měnit význam při zachování stejné historické materie. Práce historika proto není jednoznačně objektivní ve smyslu dosažení téhož výsledku při opakování téhož postupu různými výzkumníky. Toto zjištění by ale nemělo podkopávat autoritu historiografie jakožto důležitého prostředku poznání. Mělo by pouze poukázat na způsob konstrukce dějepisného textu a na limity historického poznání.

Literatura a prameny

Analyzované učebnice

1. 2009 – ČORNEJ, P. – ČORNEJOVÁ, I. – PARKAN, F.: *Dějepis 2 pro gymnázia a střední školy. Středověk a raný novověk*. Praha: SPN
2. 2008 – ČORNEJ, P. – ČORNEJOVÁ, I. – PARKAN, F. – KUDRYS, M.: *Dějepis pro střední odborné školy*, Praha: SPN
3. 2001 – ČAPEK, V. – PÁTEK, J.: *Dějepis pro střední odborné školy. základní směry dějinného vývoje*. Praha: Nakladatelství Scientia
4. 1994 – BENEŠ, Z.: *Dějiny středověku a prvního století raného novověku*. Praha, Práce
5. 1984 – JÍLEK, T. – MICHOVSKÝ, V. – RŮŽIČKOVÁ, J. – MOCKO, Š. – SKLADANÝ, M.: *Dějepis pro I. ročník gymnázií*, Praha: SPN
6. 1965 – HÁNĽ, J. – ŠERÁK, M. – MEJSTRÍK, V. – VARCL, L.: *Dějepis pro I. ročník odborných škol*. Praha: SPN (další vydání v r. 1958, 1959, 1960, 1962, 1964, 1965 (nezm.))
7. 1963 – POLIŠENSKÝ, J. – VARCL, L.: *Dějepis pro I. ročník střední všeobecně vzdělávací školy (pro devátý ročník)*. Praha: SPN
8. 1959 – JOZA, J. – PÖSL, F. – VARCL, L.: *Dějepis pro kursy z učiva osmileté střední školy, I. část*. Praha: SPN
9. 1955 – POLIŠENSKÝ, J. VARCL, L. – PRAVDOVÁ, M. – ZÁSTĚROVÁ, B.: *Dějiny starověku a středověku. Učební text dějepisu pro 9. postupný ročník všeobecně vzdělávacích škol*, Praha: SPN
10. 1947 – KLIK, J.: *Učebnice dějepisu pro nižší třídy středních škol, I. Starověk a středověk do konce XIII. století*. Nákladem historického klubu v Praze
11. 1947a – HRBEK, J. – VODEHNAL, J.: *Všeobecný dějepisu pro vyšší třídy středních škol. II. Střední a nový věk po osvícenství*. Praha: Nakladatelství Šolc a Šimáček

12. 1947b – HRBEK, J. – LÍVA, V. – PLAČEK, J. – VODEHNAL, J.: *Československé dějiny. Učebnice pro nejvyšší třídu středních škol*. Praha: Nakladatelství Šolc a Šimáček
13. 1943 – ? : *Stručné dějiny Říše. Učebnice dějepisu pro žactvo škol hlavních a nejvyššího stupně škol obecných*, Školní nakladatelství pro Čechy a Moravu v Praze
14. 1935 – SOCHOR, J.: *Učebnice dějepisu pro nižší třídy středních škol. Díl II., pro druhou třídu, Život lidstva od pravěku do roku 1300*. Praha: Československá grafická Unie
15. 1933 – PEŠEK, J.: *Učebnice dějepisu pro nižší třídy středních škol, pro druhou třídu středních škol II., Obrazy z dějin starověkých a středověkých do počátku XIV. století*. Praha: Profesorské nakladatelství a knihkupectví
16. 1922 – PEŠEK, J.: *Má vlast. Československá dějprava pro nejnižší třídy škol středních*. Praha: Nákladem vydavatelského družstva českých profesorů

Teoretický pohled na učebnice dějepisu

- BENEŠ, Z. a kol. *Sondy a analýzy: učebnice dějepisu - teorie a multikulturní aspekty edukačního média*. Praha: Tauris, 2008
- BENEŠ, Z.: *Historie a škola VI – Klíčové kompetence a současný stav vzdělávání v dějepise*. Praha: Albra, 2002
- KNECHT, P. a kol. *Učebnice z pohledu pedagogického výzkumu*. Brno: Paido, 2008
- LABISCHOVÁ, D.: *Didaktická média ve výuce dějepisu*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2008
- MAŇÁK, J. – KLAPKO, D.: *Učebnice pod lupou*. Brno: Paido, 2006
- PÁNEK, J. a kol.: *Manuál Encyklopedie českých dějin. Příručka pro zpracovatele, heslář, vzorová hesla*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2003
- SCHISLER, H. – SOYSAL, Y. N.: *The nation, Europe and the world: textbooks and curricula in transition*, New York: Berghahn books, 2004
- ŠUSTOVÁ, M. (ed.): *Dějiny ve škole - Škola v dějinách*. Praha: Pedagogické muzeum J. A. Komenského, 2010

Narativismus, historiografie, identity

- ANDERSON, B.: *Představy společnosti: úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha: Karolinum, 2008
- BARTHES, R.: *Discourse of History*, IN: *Comparative criticism* 3/ 1981
- ČINÁTL, K.: *Možné aplikace narativismu v historiografické praxi*, IN: HORSKÝ, J. – ŠUCH, J.: *Narace a (živá) realita*. Praha: Togga, 2012
- ČINÁTL, K.: *Dějiny v zrcadle dějepisu: dobové dějepisné učebnice jako školní pramen*, IN: *Historie – otázky – problémy*, č. 4, 1/2012
- ČINÁTL, K.: *Dějiny a vyprávění: Palackého Dějiny jako zdroj historické obraznosti národa*. Praha: Argo, 2011
- FOUCAULT, M.: *Archeologie vědění*. Praha: Herrmann & synové, 2002

- FRYE, N.: *Anatomie kritiky. Čtyři eseje*. Brno: Host, 2003
- IGGERS, G. G.: *Dějepisectví ve 20. století: od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002
- SAID, E. W.: *Orientalismus: západní koncepce Orientu*. Praha: Paseka, 2008
- ŠIMA, K.: *Velké vyprávění o lingvistickém obratu v teorii dějin a malý příběh české historiografie*, IN: STORCHOVÁ, L. – HORSKÝ, J.: *Paralely, průsečíky, mimoběžky: teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*. Ústí nad Labem: Albis international, 2009
- VEYNE, P.: *Jak se píšou dějiny*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2010
- WEBER, M. (ed. HAVELKA, M.): *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenh, 2009
- WHITE, H.: *Metahistorie: historická imaginace v Evropě devatenáctého století*. Brno: Host, 2011

Zahraniční učebnice dějepisu

- MARGUE, M.– POLFER, M. – SCUTO, D.: *Entdecken und Verstehen. Geschichtsbuch für den technischen Sekundarunterricht in Luxemburg, vol.2*, Berlin: Cornelsen, 1997
- SCHMID, H. D.: *Fragen an die Geschichte 3.*, Frankfurt am Main: Hirschgraben-Verlag 1977
- BUSLEY, H.: *Spiegel der Zeiten. 2*, Frankfurt am Main: Diesterweg, 1969;
- HUG, W. – GROLLE J.– LUCAS, F. J. – RUMPF, E.: *Menschen in ihrer Zeit. 2*, Stuttgart: Klett, 1968

Online zdroje

- Graf proměn procentuálního užití slov „národové“ a „národ“ v průběhu času založeném na korpusu Diakon, přístupné z <https://syd.korpus.cz/>, cit. dne 12. 4. 2014
- Webové stránky Georg Eckert Institutu. <http://www.gei.de> (německy a anglicky), cit. dne 29. 4. 2014